

T.C.
Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

**KUR'AN'DA MİLLET KAVRAMININ
SEMANTİK ANALİZİ**

Hatice ÖZYURT
Iğdır 2019

T.C.
İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KUR'AN'DA MİLLET KAVRAMININ SEMANTİK ANALİZİ

Hazırlayan

Hatice ÖZYURT

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Osman BAYRAKTUTAN

İğdır 2019

TAAHHÜTNAME
(Bilimsel Etiğe Uygunluk Metni)

Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğüne

Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**KUR’AN’DA MİLLET KAVRAMININ SEMANTİK ANALİZİ**” adlı çalışmamın kendi çalışma ve gayretim sonucunda meydana geldiğini, alıntılara kaynak gösterdiğimi ve yürürlükteki tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, bu çalışmamın kağıt ve elektronik kopyalarının Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirtilen koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri doğrultusunda gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin tamamının veya uygun görülen kısımlarının erişime açılması tamamen Sosyal Bilimler Enstitüsünün takdirindedir.
- Tezim sadece Iğdır Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

27/08/2019

Hatice ÖZYURT

KABUL VE ONAY

Hatice ÖZYURT tarafından hazırlanan **KUR'AN'DA MİLLET KAVRAMININ SEMANTİK ANALİZİ** adlı çalışma, **27.08.2019** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından **TEMEL İSLAM BİLİMLERİ** Anabilim Dalı, **TEFSİR** Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak **oybirliği** ile kabul edilmiştir.

(İmza)

Dr. Öğr. Üye. Osman BAYRAKTUTAN (Danışman-Başkan)

(İmza)

Doç. Dr. Mehmet Salih GECİT

Üye

(İmza)

Dr. Öğr.Üye. Mehmet Emin YURT

Üye

ÖZET

KUR'AN'DA MİLLET KAVRAMININ SEMANTİK ANALİZİ

Bir dine, millete uyarak bir araya gelen, toplanan insanlara topluluk anlamında kavim, cemaat, ümmet, ehl-i millet, sahib-i millet denilir. İslam literatüründe ise din ve şeriat anlamlarını dile getirmek için millet kavramı kullanılmaktadır. İslam literatüründeki anlam sahasını Kur'an belirlemiş ve din kelimesinin yerine bu kavramı yer yer kullanmıştır. Kur'an'da on beş yerde geçen bu kavramın din, inanç sistemi ve şeriat anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Biz de bu çalışmamızda "Millet" kavramının semantik analizini yaparak, diyakronik yöntemle kavramı ele alacağız. Bu sayede kavramın ilk kullanıldığı cahiliye zamanındaki şiirlerdeki anlamından başlayıp günümüze kadar geçirdiği anlam değişmelerini inceleyeceğiz.

Günümüzde millet kavramının anlam sahasının bağlamından tamamen uzaklaştırıldığı ve aynı kökenden gelen insan topluluğu, ırk, din, dil, kültür, coğrafya vb. ortak paydada buluşan insantoplulukları anlamında kullanıldığı müşahede edilmiştir. Kur'an da ise; millet bir topluluğun etrafında toplandığı ilkeler bütünü ifade ederken, bugün o topluluğun kendisini ifade etmesi için kullanılır hale gelmiştir. Bu çalışma ile "millet" kavramının geçtiği bütün yerlerde kanaatimizce ırk, ulus veya kültür birlikteliği olan insan topluluğu ile bir bağlantısının bulunmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kur'an, Semantik, Millet, Din, Şeriat*

ABSTRACT

THE SEMANTICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF NATION IN HOLY QUR'AN

The people gathering or coming together in accordance with a nation are called a/an eponym, communion, ummah, people of a nation, or residents of a nation in respect to a society. In Islamic literature, the concept of nation is used to express the meanings of religion and sharia. The Qur'an determined the meaning scope of nation in Islamic literature and used this concept in place of the word 'religion'. It is found out that this concept, which is mentioned in fifteen places in the Qur'an, is used in the sense of religion, belief system, and shariah. In this study, we will deal with the concept of "nation" by using semantic analysis and diachronic methods. In this way, we will examine the changes in its meaning from the beginning until today by investigating the first use of this concept in the poems from the period of jahiliyyah.

Today, it has been seen that the concept of nation is completely detracted from its context in its meaning scope and that the concept of nation is used in the sense of a human community coming from the same background, or human communities that meet in common ground such as race, religion, language, culture, and geography. In the Qur'an, while the nation expresses the whole of the principles around which a community is gathered, today it is used to express the community itself. In this study, considering all the places where the concept of "nation" is mentioned, the researcher makes a conclusion by arguing that there is no connection between the concept of nation stated in this study and a human community with a racial, national, or cultural unity.

Key Words: Qur'an, Semantics, Nation, Religion, Shariah

ÖNSÖZ

“KUR’AN’DA MİLLET KAVRAMININ SEMANTİK ANALİZİ” adlı bu çalışma Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde “Tez” olarak hazırlanmıştır.

Semantik tahlilini yaptığımız millet kavramı diğer Kur’ân kavramları gibi çeşitli anlam değişimlerine uğramış kavramlardan biridir. Toplumların değişmesi, farklı toplumların İslam dinine girmeleri, coğrafi ve kültürel birçok etken dolayısıyla kavramlar buldukları mecradan bazen tamamen kaymış bazen de nispeten bir değişime uğramıştır.

Semantik açıdan ele aldığımız bu çalışma giriş artı iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; konunun önemi, amacı ve metodu ve kaynakları konusunda bilgiler verilmiştir.

Birinci Bölümde; Millet kavramının lügat ve ıstılahi manası verilmiş, millet kavramı ile yakın anlamlı kelimeler olan; ümmet, karn, ehil, âl, aşiret, ashab, şeriat, din, İslam, hanif, sebilden bahsedilmiştir. Millet kavramının zıt anlamlıları ise; küfür, şirk, ataların yolu ve zulüm olarak belirtilmiştir.

İkinci bölümde ise; millet kavramının âyetler ve hadisler bağlamında değerlendirilmesi yapılmış, Kur’ân’da geçtiği on beş yer detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ardından hadislerde millet kavramına eşdeğer görülen yerler konumuzla alakaları nispetinde kısaca değinilerek sonuç kısmıyla çalışmamız tamamlanmıştır.

Tez çalışmam boyunca yararlandığım gerek Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde bulunan bütün kitap ve çalışmalarını istifademize sunan İlahiyat Fakültesi yönetimine ve çalışanlarına gerekse Gaziantep İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde bizlere desteğini esirgemeyen bütün çalışanlara teşekkür ediyorum. Özellikle tez konumu seçmemde bana yardımcı olan ve desteğini esirgemeyen değerli hocam, danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Osman Bayraktutan 'a ve görüşlerinden istifade ettiğim bütün hocalarıma teşekkür ederim. Son olarak tez çalışma sürecim boyunca bana anlayış ve fedakârlıklarını esirgemen değerli eşim Sinan Özyurt'a ve evlatlarım Şevval ve Musa Vefa'ya teşekkürü bir borç biliyorum.

Hatice ÖZYURT

IĞDIR-2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
I- TEZİN KONUSU ve KAPSAMI.....	1
II- TEZİN ÖNEMİ ve AMACI.....	2
III- TEZİN METODU VE KAYNAKLARI	2

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLET KAVRAMININ ANLAM ALANI VE TEORİK ÇERÇEVE

1.1. MİLLET KAVRAMININ LUGAT/LEKSİK ANLAMI	5
1.2. MİLLET KAVRAMININ İSTİLAHİ ANLAMI	7
1.3. MİLLET KAVRAMI İLE YAKIN ANLAMLI KELİMELELER.....	8
1.3.1. Ümmet	8
1.3.2. Karn	9
1.3.3. Ehl.....	10
1.3.4. Âl	12
1.3.5. Aşiret	13
1.3.6. Ashab.....	13
1.3.7. Şeriat	14
1.3.8 Din	16
1.3.9. Hanif.....	19
1.3.10. İslam	20
1.3.11. Sebil/Târik	22
1.4. MİLLET KAVRAMI İLE ZİT ANLAMLI KELİMELELER.....	25
1.4.1. Küfür.....	25
1.4.2. Şirk.....	26
1.4.3. Ataların Yolu.....	29
1.4.5. Zulüm	33

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLET KAVRAMININ AYETLER ve HADİSLER BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. ÂYETLERDE MİLLET KAVRAMI	37
2.1. 1. Bakara Suresi 120	37
2.1.2. Araf Suresi 88	38

2.1.3. Bakara Suresi 135	39
2.1.4. Bakara Suresi 130	41
2.1.5. Hacc Suresi 78	44
2.1.6. Nisa Suresi 125	45
2.1.7. Sad Suresi 7	46
2.1.8. Araf Suresi 89	49
2.1.9. Yusuf Suresi 37	50
2.1.10. Yusuf Suresi 38	52
2.1.11. Enam Suresi 161	52
2.1.12. Nahl Suresi 123	53
2.1.13. Al-i İmran Suresi 95	54
2.1.14. İbrahim Suresi 13	55
2.1.15. Kehf Suresi 20	55
2.2. HADİSLERDE MİLLET KAVRAMI	57
2.2.1. Din Anlamında	57
2.2.2. Fırka Anlamında	57
2.2.3. Şeriat Anlamında	58
2.2.4. Kavm Anlamında	59
2.2.45. Hanif Anlamında	60
SONUÇ	61
KAYNAKÇA	63

KISALTMALAR

<i>age.</i>	Adı geçen eser
<i>a.s.</i>	Aleyhisselam
<i>b</i>	İbn (oğlu)
<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>c.</i>	Cilt
<i>c.c</i>	Celle Celâlühü
<i>Çev.</i>	Çeviren
<i>d.</i>	Doğum, doğumu
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>DİB</i>	Diyanet İşleri Başkanlığı
<i>h.</i>	Hicrî
<i>haz.</i>	Hazırlayan
<i>H.z.</i>	Hazreti
<i>İst.</i>	İstanbul
<i>Ktp.</i>	Kütüphane, kütüphanesi
<i>m.</i>	Milâdî
<i>nşr.</i>	Neşreden
<i>ö.</i>	Ölümü, ölüm tarihi
<i>r.a.</i>	Radıyallahu anh
<i>s.</i>	Sayfa
<i>s.a.v.</i>	Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
<i>SBE</i>	Sosyal Bilimler Enstitüsü
<i>sy.</i>	Sayı
<i>Tahk.</i>	Tahkik
<i>TDVY</i>	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
<i>trc.</i>	Tercüme, tercüme eden
<i>tsz.</i>	Tarihsiz
<i>vb.</i>	Ve benzeri
<i>vs.</i>	Vesaire
<i>y.</i>	Yıl
<i>yy.</i>	Yayıncı yok, yayın yeri yok

GİRİŞ

Bu bölümde çalışmamızın alanı ve kapsamı belirlenecek, “Kur’an’da Millet Kavramının Semantik Analizi” konusunun önemi ve gayesi ortaya konacak, çalışmanın metodu ve sistematığı şekillendirilecek ve son olarak da bu alanda yapılmış olan çalışmalardan konumuz açısından önemli görülen çalışmalar hakkında bilgiler verilecektir

I- TEZİN KONUSU ve KAPSAMI

Bu çalışma, Kur’an’da on beş ayrı yerde geçen millet kavramının hangi anlamlara geldiğini ve günümüzdeki kullanımıyla ilişkisini ele almaktadır. Kavramların ilk anlamlarını kaybetmeden geldiğini veya gelmediğini anlamamanın en önemli yolu onu semantik analiz yöntemi ile diyakronik açıdan incelemektir. Tarih boyunca bütün kavramlar çeşitli anlam değişimlerine maruz kalmışlardır. Bazıları ilk anlamını korurken, çoğunluğu teşkil eden büyük bir yekun ya anlam değişimine ya anlam kaymasına ya da anlam benzeşmesine uğramıştır. Kavramların yaşadığı bu anlam olayları semantik tahliller neticesinde ortaya konabilmektedir. Bu tezde de "millet" kavramı semantik açıdan ele alınacak ve kavram diyakronik bir yöntemle incelenecektir. Millet kavramının Cahiliye dönemindeki anlamından yola çıkıp Kur’an’da hangi anlamlarda kullanıldığını ve günümüzde neyi ifade ettiğini ortaya çıkarmak bu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır.

Tezin ilk bölümünde semantik analiz yöntemi diyakronik bağlamda millet kavramının etimolojik tahlili yapılacak, eş anlamlıları ve zıt anlamlıları bir bütün halinde değerlendirilecektir. Bu yapılırken kavramın ilk anlamına ulaşmak için cahiliye zamanındaki kullanımları ele alınarak başlanacak, ardından Kur’an ve hadislerde kullanımları verilecektir. Günümüzde hangi anlamla kullanıldığının tespitini yaparken de, çağdaş meal ve tefsirlerden faydalanılacaktır.

Kapsam açısından millet kavramının tespitinde ve günümüze kadar anlam haritasını çıkarma noktasında temel eserlerden faydalanılacak, hem kadim sözlüklerden hem de kadim tefsirlerden istifade edilerek kavramın anlam değişim ve dönüşümleri

hakkında bilgi verilecektir. Diğer ilmi disiplinleri ilgilendirdiği noktalarda onlara da temas edilecek ve kavramın diğer disiplinlerdeki kullanımları da göz önüne serilmeye çalışılacaktır.

II- TEZİN ÖNEMİ ve AMACI

Millet kavramı semantik bağlamda çok anlam olayı üzerinde gerçekleşmiş bir anahtar kavramdır. Kavramın ilk anlamı ile günümüzde kullanılan anlamı kimi kişi ve eserlere göre taban tabana zıttır. Bu bağlamda kavramın ilk anlamının ne olduğu, cahiliye döneminde "millet" denilince ne anlaşıldığı büyük bir öneme haizdir. Yine cahiliye sonrası kavramı Kur'an'ın nasıl kullandığı, bağlam bütünlüğünü koruyup korumadığının tespitinin yapılması da önemlidir. Ardından hadislerde kavramın hangi manalarda kullanıldığı, cahiliye ve Kur'anî kullanıma paralel olup olmadığının tespiti gerekmektedir. Sahabe döneminde, tabiin döneminde ilk eserlerde kavram, bağlamında kullanıldı mı sorusunun cevabı aranmalıdır. Kavramın anlam olayları yaşadığı zaman diliminin tespit edilmesi ve buna neden olan saiklerin neler olduğunun vurgulanması da önemlidir. Cahiliye dönemindeki millet kavramı ile günümüzdeki millet kavramının birleştiği ve ayrıldığı noktalar göz önüne serilmelidir ki Kur'an mealleri ve tefsirleri yapılırken verilen manalar doğru olsun.

Bu çalışmayla amaçlanan, millet kavramının günümüzdeki kullanımıyla Kur'an'daki kullanımı arasında nasıl bir ilişki olduğunu ortaya çıkarmak ve ilim dünyasına bir katkı sunmaktır.

III- TEZİN METODU VE KAYNAKLARI

Tezimizin metodunu oluşturmada ise iki temel dinamiğimiz bulunmaktadır: Birincisi, millet kavramının tüm yönleriyle anlam çerçevesinin çizilmesi, ikincisi ise, millet kavramının şu anki anlam algısıyla Kur'an'da geçtiği yerlerde kullanılıp kullanılmayacağının ortaya konulmasıdır.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, kapsamı, amacı, önemi, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verilecektir. Birinci bölümde ise, millet kavramının lügat anlamı, ıstilahî anlamı, millet kavramı ile ilgili yakın anlamlı kelimeler ile zıt anlamlı kelimeler ele alınacaktır.

İkinci bölümde millet kavramının Kur'an'da geçtiği ayetlerdeki kullanımlarının kavramın ilk anlamıyla ilgisi açıklanacaktır. Kur'an'da geçtiği bütün yerler detayları ile âyet âyet değerlendirilecek diğer âyetlerle ilgisi siyak sibak incelemesine tabi tutularak ortaya konacaktır. Yine kavramın hadislerde hangi anlamda kullanıldığı üzerinde durulacak ve bunun kavramın anlam haritası üzerinde bir etkisinin olup olmadığı incelenecektir. Sonuç olarak da kavramın anlam haritası çizilmiş ve kavramın doğru kullanımı yolunda ortaya bir çalışma konulmuş olunacaktır.

Araştırmamızda istifade ettiğimiz kaynakları; Lügat, Hadis ve Tefsir olmak üzere üç grupta toplayabiliriz. Tezimizde sadece tefsir ilminin kaynaklarından değil, konumuzla ikincil derecede alakalı olduğu için Kelâm, Usûl-ü Fıkıh, Hadis ve Tarih kaynaklarından da azamî derecede istifade edilecektir. Öncelikle tefsir ilminde; Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf an Hakâkiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve Uyûni'l fî Vucûhi't-Te'vîl*, Râzî'nin *Mefâtihu'l-Ğayb*, Kurtubî'nin *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*, Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, Nehhâs'ın *İ'râbu'l-Kur'ân*, Ukberî'nin *et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'ân* ve Ahfeş'in *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserleri çokça istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Kelâm ilminde; Cessas'ın *el-Fusûl fî'l-Usûl*, Debûsî'nin *Takvîmu'l-Edille fî Usûli'l-Fıkh*, Pezdevî'nin *Usûlü'l-Pezdevî*, Sem'ânî'nin *Kavâti'ul-Edille fî'l-Usûl*, Zerkeşî'nin *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh*, Cüveynî'nin *el-Burhan fî Usûlil-Fıkh* ve İmam Şâfiî'nin *er-Risâle* ve *Ümm* adlı eserleridir. Hadis ilminde sıkça kullandığımız kaynaklar şunlardır: İbnu's-Salâh'ın *Ulûmu'l-Hadîs*, Ahmed Naim'in *Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi*, Tahâvî'nin *Şerhu Meâni'l-Âsâr ve Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, İbn Hacer'in *Nuhbetu'l Fiker Şerhi*

Tezimizde başvuru yapacağımız bütün kaynaklar bibliyografya bölümünde ve dipnotlarda gösterilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLET KAVRAMININ ANLAM ALANI VE TEORİK ÇERÇEVE

1.1. MİLLET KAVRAMININ LUGAT/LEKSİK ANLAMI

Millet kelimesi, Arapçadan Türkçeye geçerken semantik açıdan anlam değişimi yaşamış kavramlardan birisidir.¹ “Me-le-le” kökünden gelen millet sözcüğü, sözlüklerde din,² şeriat,³ diyet,⁴ yol,⁵ ve sünnet⁶ manalarına gelmektedir. Yani insanın yaşamda tuttuğu yola mecazi anlamda millet denmiştir. Bu yol ilahi de beşeri de olabilir.⁷ Benzer bir anlama göre millet; “yol ve gidişat” (et-Tarikat ve es-Sünnet) demektir.⁸ Her iki anlama göre Millet; “Herkesçe bilinen” bir anlam muhtevasına sahiptir. Örneğin, herkes tarafından kullanılan yola bilinen ve açık olan yol anlamında tarîkun mumellûn denilir.⁹ Buradan hareketle peygamberlerin açıkladığı şey olduğundan dine millet de denilmiştir.¹⁰ Fakat yakın anlam olmakla birlikte birebir din anlamında da değildir. Millet kelimesi subjektif din tanımlaması içinde yer alabilecek içeriktedir. Çünkü mutlak (objektif) din Kur’ân-ı Kerim’de yalnızca Allah’a nisbet edilmiştir. Bundan dolayı burada millet kavramı; vahiyle gelmiş olsa bile insanlar tarafından yaşam tarzı haline getirilmiş ilkeler bütünü ifade eder.¹¹

Tabatabaî’ye göre bu durum şöyle ifade edilmiştir; “Millet; insanların üzerinde yürüdüğü yaşayan sünnettir.”¹² Millet basit bir yapılanma olmayıp toplum tarafından üzerinde bir konsensüs sağlanan olgular bütünüdür.¹³ İnsan vakıasına en gerçekçi şekilde yaklaşan Kur’ân, millet kavramıyla da onun sosyal gerçeğine dikkat çekmektedir. Millet; bir topluluğun etrafında toplandığı ve üzerinde yürüdüğü ilkeler ve yoldur. Bu toplulukla onun benimsediği ilkeler arasında sıkı bir ilişki vardır. Bununla

¹ Ali Galip Gezgin, **Tefsîrde Semantik Metod**, 3. Baskı, Rağbet yayınları, İstanbul 2018, s. 721.

² el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil, **es-Sihah Tâcü’l-Lüga ve Sihâhu’l-Arabiyye I-VII**, (Thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru’l-Kütübî’l-Arabî, Mısır 1379, c. 5, s. 1821; İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrem, **Lisânü’l-Arab I-XV**, Beyrut 1374, c. 11, s. 631; el-Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya’kûb, **el-Kamûsu’l-Muhîr I-IV**, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1987, c. 4, s. 53; Ali Galip Gezgin, **Tefsîrde Semantik Metod**, 3. Baskı, Rağbet yayınları, İstanbul 2018, s. 721.

³ el-Cevherî, c. 5, s. 1821; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. 11, s. 631; el-Fîrûzâbâdî, **el-Kamûsu’l-Muhîr**, c. 4, s. 53; Gezgin, s. 721.

⁴ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. 11, s. 631; el-Fîrûzâbâdî, **el-Kamûsu’l-Muhîr**, c. 4, s. 53; Gezgin, s. 721.

⁵ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. 11, s. 631; el-Fîrûzâbâdî, **el-Kamûsu’l-Muhîr**, c. 4, s. 53; Gezgin, s. 721.

⁶ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. 11, s. 631; Gezgin, s. 721.

⁷ El-Âlûsî, **Ruhu’l Meâni**, c. 23, s. 371.

⁸ Zeccâc, **Meâni’l- Kur’an**, c. 1, s. 202; Zebidi, **Tâcü’l-Arûs**, c. 15, s. 700; Ebu’l Bekâ, **Külliyât**, s. 443.

⁹ Çalışkan, s. 80.

¹⁰ Halil b. Ahmed, c. 8, s. 324; Fîrûzâbâdî, **el-Kamûsu’l-Muhîr**, s. 1367; Ebu’l- Bekâ, s. 443.

¹¹ Çalışkan, s. 80.

¹² Et-tabtabaî, Muhammed Hüseyin, **el-Mizân fî tefsîri’l-Kur’ân**, Beyrut 1991, c. 5, s. 359.

¹³ Damagâni, s. 271, 481.

birlikte günümüzde sosyolojik anlamda kullanılan ve Kur'ân'da da kavim, cemaat, ümmet ve şia olarak geçen millet sözcüğü ile Kur'ân'da kullanılan anlamı aynı şeyler olmamakla beraber çok uzak da değildir.¹⁴

Günümüzde millet kavramı özellikle ırk ekseninde değerlendirilmektedir. Fakat millet kavramının ırk ekseninde yorumu yeni değildir.¹⁵ Fârâbî (ö.339/950) ye göre millet; “Bir topluluğun kurucu önderi tarafından o toplum için belirlediği, bazı şartlara bağlı olarak ortaya koyduğu fikirler ve davranışlardan ibarettir.”¹⁶ Fârâbî'nin millet kavramı ile Kur'ân'ın İbrahim milleti prototipiyle canlandığı kavram doğru orantılıdır.¹⁷

Bu kelime Kur'an-ı Kerîm'de on beş yerde geçmektedir.¹⁸ Kurân'da bu kelimelerden yedisi İbrahîm kelimesine muzaf şekilde geçmektedir.¹⁹ Altı yerde bu kavram “batıl din” anlamında kullanılmaktadır. Bir ayette “Yahûdî ve Hıristiyanların Dini” manasında²⁰ diğer bir âyette ise “İbrâhim, İshâk ve Ya'kûb'un Dini”²¹ anlamında geçmektedir.

Millet kelimesinin Kur'an'da kullanıldığı şekliyle taşıdığı din anlamı, hak dini ifade ettiği gibi batıl dini de ifade edebilir. Nitekim yukarıda verilen ayetler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.²²

Sonuç olarak millet; insanın veya insanlar topluluğunun zihniyetini oluşturan ve yaşamı boyunca izlediği ilkelerin çizdiği yoldur.²³

Cahiliye döneminde millet kavramının kullanımı için baktığımız kaynaklarda şu anlamlar mevcuttur;

الممتلئ من الملة، قال حميد:
كأنه غول علاه غول ... كأنه في ملة مملول

Manası: “Sanki O, sarhoşluğun heryerini kapsamış bir Gulyabani, öcü'dür. Sanki O, usanmış ve bıkmış bir millet içindedir.”²⁴

¹⁴ Çalışkan, s. 20 vd.

¹⁵ Tâberî, c.8, s. 173; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 1, s. 194; Yazır, c. 1, s. 498.

¹⁶ El-Fârâbî, Ebu Nasr, *Kitâbu'l mille ve Nusûsun Uhra*, (tah: Muhsin Mehdî), Beyrut 1968, s. 43.

¹⁷ Çalışkan, s. 85.

¹⁸ Bakara 2/120, 130, 135; Âl-i İmrân, 3/95; Nîsâ, 4/125; En'âm, 6/161; Ârâf, 7/88, 89; Yusûf, 12/37, 38; İbrâhim, 14/13; Nahl, 16/123; Kehf, 18/20; Hac, 22/78; Sâd, 38/7.

¹⁹ Bakara 2/130, 135; Âl-i İmrân, 3/95; Nîsâ, 4/125; En'âm, 6/161; Nahl, 16/123; Hac, 22/78.

²⁰ Bakara, 2/120.

²¹ Yusuf, 12/38.

²² Gezgîn, s. 722.

²³ Çalışkan, s. 85.

ملل: الملل: الملل وهو أن تمل شئنا وتعرض عنه؛ قال الشاعر:
وأقسم ما بي من جفاء ولا ملل

*Manası: Yemin ederim ki ne eziyet veren ne de bıktıran biriyim.*²⁵

إِنَّكَ وَاللَّهِ لَدُوٌّ مَلَّةٌ، ... يَطْرُقُكَ الْأَدْنَى عَنِ الْأَبْعَدِ

*Manası: Allah'a yemin olsuki sen insanı bıktıran, üsandıran birisin. Bundan dolayı herkes senden uzaklaşıyor.*²⁶

لَا أَشْتُمُ الضَّيْفَ إِلَّا أَنْ أَقُولَ لَهُ: ... أَبَاتُكَ اللَّهُ فِي آيَاتِ عَمَّارِ
أَبَاتُكَ اللَّهُ فِي آيَاتِ مُعْتَنَزِ ... عَنِ الْمَكَارِمِ، لَا عَفْوَ وَلَا قَارِي
صَلَدِ النَّدَى، زَاهِدٍ فِي كُلِّ مَكْرَمَةٍ، ... كَانَمَا ضَيْفُهُ فِي مَلَّةِ النَّارِ

Burada ise bu kelime "Sıcak kor, köz" manasında kullanılmıştır.

Sonuç olarak şiirlere baktığımızda "Millet" kelimesi mim harfinin esresiyle okunsa "din, şeriat" manasında kullanılmış; "Millet" kelimesi mim harfinin üstün okumasıyla ise, genelde bıkmak, üsanmak ve ateş közü manasında kullanılmıştır.²⁷

1.2. MİLLET KAVRAMININ İSTİLAHİ ANLAMI

"Bir dine, millete uyarak bir araya gelen, toplanan insanlara topluluk anlamında kavim, cemaat, ümmet, ehl-i millet, sahib-i millet denilir." İslam literatüründe ise din ve şeriat anlamlarını dile getirmek için millet kavramı kullanılmaktadır. İslam literatüründeki anlam sahasını Kur'an belirlemiş ve din kelimesinin yerine bu kavramı yer yer kullanmıştır. Kur'an'da on beş yerde geçen bu kavramın din ve şeriat anlamında kullanılmasının örnekleri ikinci bölümde detaylı şekilde işlenecektir.

²⁴ Buradaki millet kelimesi: Din ve millet manasındadır. Bkz. Ahmed b. Halil, *Kitabu'l-Ayn*, Daru'l-Mektebetul Hilal, Beyrut trz., c. 8, s. 324.

²⁵ Burada bıkmak, üsanmak manasında kullanılmıştır.

²⁶ Burada "Mellet" kelimesi bıktıran ve üsandıran manasında kullanılmıştır.

²⁷ İbn Manzûr, c. 11, s. 628-631.

1.3. MİLLET KAVRAMI İLE YAKIN ANLAMLI KELİMELER

1.3.1. Ümmet

“Ümmet kavramı sözlükte; bir asrın insanları, her bir peygamberin kendi tabileri, arkasından gidilen adam, halktan bir grup insan, bir zaman dilimi, bir insan grubunu temsil eden kişi, boy-pos ve anne olmak üzere sekiz farklı anlama gelmektedir.”²⁸ Ümmet kavramı, Kur’ân-ı Kerim’de altmış dört yerde geçmektedir.²⁹ Günümüzde ilk akla gelen manası yani, “bir din etrafında bir araya gelmiş insan topluluğu”³⁰ anlamında da Kur’ân’da geçmektedir. Bu nedenle Müslümanlar için Ümmet-i Muhammed denir. Genel anlamda “ümme”, tevhid dinine uyanlar topluluğunun adıdır. Dar anlamda ise Hz. Peygamber’e gelen kitaba inananlardır.³¹ Bununla birlikte sadece İslam inancına sahip olanlar anlamında kullanılmaz. Herhangi bir görüş ve diğer din mensupları için de “ümme” kelimesinin kullanıldığı Kur’an’da görülmektedir.³² Sadece dinsel bir mana ifade etmediğini de Kur’an’daki kullanımlarından anlamaktayız. Kendilerine has bir topluluk olmalarından dolayı cinlere de ümmet denmiştir. Aynı şekilde hayvanlar da kendi aralarında bir topluluk oluşturdukları için onlar da ümmet olarak adlandırılmışlardır.³³ Görülüyor ki, “ümme” kelimesi sadece Kur’an-ı Kerim’de geçtiği şekliyle ele alındığında geniş denilebilecek bir anlam alanına sahiptir ve tüm bu anlamlarda ortak payda topluluktur.³⁴ Fakat ümmet kelimesinin aşağıdaki ayette geçen kullanımı millet kelimesi ile yakın anlamlıdır.

نَا عَلَىٰ أَثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِ

Hayır! Onlar sadece: “Şüphesiz ki biz, babalarımızı bir din (bir yol) üzerinde bulduk ve biz onların izinden gidiyoruz” dediler.³⁵

²⁸ Takıyyu’d-Din, Süleyman b. Benîn b. Halef b. Avd, *İttifaku’l-Mebânî ve İftiraku’l-Meânî*, Daru Ammar, et- Tab’atu’l-Ülâ, Ürdün 1985, c. 1, s. 234; Mehmet Vehbi Şahinalp, *Vasat Ümmet Örneği*, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 19, Sayı : 31, Şanlıurfa 2014, (ss.182-224), s. 189.

²⁹ Abdülbaki, M. Fuad, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, İstanbul 1984, s. 807; Şahinalp, s. 190; Zülfikar Durmuş, Kur’an-ı Kerim’de Sosyal Gruplar, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 3, Sayı: 3, 2003, (ss. 17-46), s. 19-20; İsmail Çalışkan, *Kur’an-ı Kerim’de Din Kavramı*, Ankara 1998, s. 97.

³⁰ İbn Kuteybe, *Te’vilu Muşkilu’l-Kur’an*, s. 446.

³¹ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *“Milliyetçilik ve İslamiyet”, İslamiyet, Millet gerçeği ve Laiklik*, Aydınlar Ocağı Yayını, Açık Oturumlar Dizisi, 6-14, İstanbul 1994, s. 13.

³² Gezin, s. 712.

³³ Çalışkan, s. 99.

³⁴ Gezin, s.714.

³⁵ Zuhuf, 43/22.

Millet kelimesinin yol, hayat tarzı, din anlamında kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu ayette geçen ümmet kelimesinin millet kelimesiyle yakın anlamda kullanıldığı görülmektedir.

1.3.2. Karn

“Karn”, aynı zaman dilimi içinde, aynı dönemde yaşayan topluluk anlamına gelir.³⁶ “Karn” sözcüğünün çoğulu olan “kurûn” ise, insan nesli ve çağ anlamına gelmektedir.³⁷ Buradan hareketle, karn kavramı, belli bir döneme ait nesil, kuşak ve halk olmakla birlikte, “belli bir döneme ve çevreye ait halk”ın tamamını ifade etmektedir. Kavramın içeriğinin zamanla ilgili olduğu görülmektedir. Bu anlamıyla tarihin belli bir kesitinde yaşamış medeniyet/uygarlık için de kullanılabilir.³⁸ “Asr” sözcüğünde olduğu gibi, yüzyıllık bir zaman dilimine de “karn” denilmektedir.

Karn ve onun çoğulu olan kurûn kelimeleri, Kur’ân’da genellikle “helak edilme” çerçevesinde ele alınır. Kur’ân’da helak konusunun geçtiği âyetlerin bazısında “karye/kurâ”, bazısında da karn/kurûn kelimeleri kullanılır. Buna göre karye/kurâ sözcükleriyle toplumun meydana getirdiği medeniyet, karn/kurûn sözcükleriyle de toplumun kendisi kastedilmiştir.³⁹ Ancak her iki kelime için de ortak anlam, toplumun bizzat kendisi olmaktadır.

“Toplum anlamına gelen bu sözcüğe, Kur’ân’da daha özel bir anlam yüklenmekte ve karn sözcüğü; güç ve iktidar sahibi kılınmış, tamamen ya da kısmen dünya liderliğine getirilmiş bir topluluk olarak kastedilmekte”⁴⁰ ve “sözcüğün geçtiği ayetlerde, kendi dönemlerinde bu kadar güçlü bir konuma gelmiş toplumların bile yıkıma uğramaktan kurtulamadığı vurgulanmaktadır.”⁴¹

³⁶ İsfahânî, s. 605; İbn Manzûr, 13, 334; Ebu’l-Bekâ, s. 729. Ayrıca bkz: ez-Zebidî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, (Çev. Ahmed Naim), Ankara 1987, c. 3, s. 305; Durmuş, s. 34.

³⁷ Bkz: Yûnus, 10/13; İsrâ, 17/17; Tâhâ 20/128; Mü’minun, 23/42; Furkân, 25/38; Kasas, 28/23; Secde 32/26; Yâsîn 36/31.

³⁸ Muhammed Esed, *Kur’ân Mesajı*, (Çev: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İstanbul 1996, c. 3, s. 925.

³⁹ Erdoğan Pazarbaşı, *Kur’ân ve Medeniyet*, İstanbul 1996, s. 256-257.

⁴⁰ Mevdûdî, Ebu’l-A’la, *Tefhîmü’l-Kur’ân*, (Çev: Muhammed Han Kayani ve diğerleri), İstanbul 1991, c. 2, s. 294.

⁴¹ Durmuş, s. 35.

Kur'an'da "Kurûn'un helak sebeplerinin şunlar olduğu görülmektedir: İnkarcılık,⁴² günah,⁴³ "haksızlık ve zulüm."⁴⁴ "Ayrıca yeryüzündeki bozgunculuğa engel olmamaları helak edilmelerine neden olmuştur."⁴⁵ Helak edilen toplulukların Kur'ân'da zikredilmelerinin en önemli nedeni, hallerinden ve düştükleri durumlardan ders ve ibret alınmasıdır.⁴⁶ Sonuç olarak, karn sözcüğü, Kur'ân'da sıkça görüldüğü gibi, "belli bir dönemde ve belirli bir bölgede yaşayan halk"ın tümünü, uygarlığı ifade etmektedir.⁴⁷

1.3.3. Ehl

Kur'an'da 127 kez kullanılan bu kavram⁴⁸ bir aileye,⁴⁹ şehre⁵⁰ veya ülkeye⁵¹ mensubiyeti ve bir ırkın, dinin veya mesleğin "üyelerini" ifade eder. Daha genel anlamıyla bu sözcük, belli ortak özelliklere sahip olan insanları ifade eder. "Örneğin ehlu'l-ilm, ehlu'z-zikr, ehlu'l-kitap, ehlu'l-Kur'ân vb."⁵²

Ehl kelimesinin sözlük anlamı ünsiyet etmek, yabancı olmamak ve yakınlaşmak iken ıstılahta ise nispet edildiği kavrama göre farklı anlamlar kazanır. Örneğin Ehl-i Mezhep denildiğinde onu benimseyen; Ehl-i İslam, onu din edinen; Ehlid-dar, ev sahibi; Ehl-i'r-Racul, kişinin en yakını, eşi; Ehl-i Beyt'in-Nebi, O'nun eşleri, kızları ve sihriyeti anlaşılır.⁵³

Fîrûzâbâdî (ö.817/1415), Besâir'de bu kavramın Kur'an'da on farklı manada kullanıldığını ifade etmektedir.⁵⁴

Ehl kavramının Kur'an'daki kullanımına bakıldığında kan bağına dayalı bir yakınlığı ifade için kullanıldığı anlaşılır.⁵⁵ Bunun içindir ki dilciler, "kişinin ehli, onun

⁴² Furkân, 25/38-39; Tâhâ 20/46-51.

⁴³ En'âm, 6/5-6; İsrâ 17/17.

⁴⁴ Yûnus, 10/13.

⁴⁵ Hûd, 11/116.

⁴⁶ Meryem, 19/73-74, 98; Kasas, 28/43, 78; Kâf 50/36-37; Sâd 38/3; Tâhâ 20/128; Secde 32/26; Yâsîn, 36/31.

⁴⁷ Durmuş, s. 36

⁴⁸ Orhan Atalay, Kur'an'da Sosyal Grup İfade eden Kavramlar, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 2001, (16), s. 200; Durmuş, s. 37.

⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/121; Hicr, 15/65; Hûd, 11/46, 81; A'raf, 7/83; Tâhâ, 20/10, 132; Meryem, 19/55; Kasas, 28/29; Ankebût, 29/33 vb.

⁵⁰ Kasas, 28/15; A'raf, 7/123; Kehf, 18/77; Ankebût, 29/31; Ahzâb, 33/13 vb.

⁵¹ Nisâ, 4/75; A'raf, 7/100; Kasas, 28/4, 59; Hûd, 11/117 vb.

⁵² Esed, c. 3, s. 993.

⁵³ Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*, İstanbul, 1305, c. 3, s. 1162-3; Atalay, s. 200.

⁵⁴ Durmuş, s. 37.

⁵⁵ Atalay, s. 201

aşireti ve yakınlarıdır” diye bir tanım yaparlar.⁵⁶ Bununla birlikte “halk, topluluk, ahali, yakın akraba, aşiret ve ehil-erbâb anlamlarına da gelen ehl terimi, Kur’ân’da tek başına değil, izafet terkibi” olarak kullanılır. Daha çok; kitap⁵⁷ ve karye⁵⁸ isimlerinin başına gelen bu sözcük, Medine,⁵⁹ zikir,⁶⁰ Medyen,⁶¹ İncil,⁶² beyt,⁶³ Yesrib,⁶⁴ takva,⁶⁵ ma’firet⁶⁶ ve Cehennem⁶⁷ isimleriyle birlikte de kullanılmaktadır. Başka bir ifade ile söyleyecek olursak, “hem kitaplı toplumları, yani Kitap ehlini, hem halkı,⁶⁸ peygamberlerin gönderildiği sosyal çevreyi,⁶⁹ hem bir işin ehli ve erbabı olmayı⁷⁰ hem de aile ve akrabayı⁷¹ ifade etmektedir.” Bu kullanımlardan farklı olarak “*Nûh, Rabbine seslendi: ‘Rabbim! Oğlum benim ailemdendi (ehlimdendi). Doğrusu, Senin sözün gerçektir.Sen hükmedenlerin en iyi hükmedenisin.’ dedi. Allah: ‘Ey Nûh! O senin aileden (ehlinden) değildir. Çünkü o,doğru olmayan bir iş yapmıştır. Öyleyse, hakkında bilgin olmayan şeyi Benden isteme.Sana cahiller gibi davranmamamı öğütlerim’ dedi*”⁷² âyetlerindeki “ehl” kavramı; aile⁷³ ve din⁷⁴ olarak yorumlanmıştır.

⁵⁶ İbn Manzûr, c. 11, s. 29-32; Atalay,s.201.

⁵⁷ Bakara, 2/105, 109; Âl-i İmrân, 3/64, 65, 69, 70-72, 75, 98, 99, 110, 113, 199; Nisâ, 4/123, 153, 159, 171; Mâide, 5/15, 19, 59, 65, 68, 77; Ankebût, 29/46; Ahzâb, 33/26; Hadîd, 57/29; Haşr, 59/2, 11; Beyyine 98/1, 6; Durmuş, s. 37.

⁵⁸ A’raf, 7/96-98; Yûsuf, 12/109; Kehf, 18/77; Ankebût, 29/31, 34; Haşr, 59/7; Durmuş, s. 37.

⁵⁹ Tövbe, 9/101, 120; Hicr, 15/67.

⁶⁰ Nahl, 16/43; Enbiyâ 21/7.

⁶¹ Tâhâ, 20/40; Kasas, 28/45.

⁶² Mâide, 5/47.

⁶³ Hûd, 11/73; Kasas, 28/12; Ahzâb, 33/33. Ehl-i beyt’e ilişkin farklı bir değerlendirme için bkz.: Rudi Paret, **Kur’ân Üzerine Makaleler**, (Der. ve Çev: Ömer Özsoy), Ankara 1995, s. 45-48; Durmuş, s. 37.

⁶⁴ Ahzâb, 33/13.

⁶⁵ Müddessir, 74/56.

⁶⁶ Müddessir, 74/56.

⁶⁷ Sâd, 38/64.

⁶⁸ Bakara, 2/ 126, 217; Nisâ 4/75; En’âm 6/131; A’raf 7/100, 123; Hûd 11/117; Neml 27/34; Kasas, 28/4, 15, 59; Ankebût, 29/31; Durmuş, s. 37.

⁶⁹ A’raf, 7/96-98; Tövbe, 9/101, 120; Yûnus, 10/24; Yûsuf, 12/109.

⁷⁰ Nisâ 4/58; Fetih, 48/26.

⁷¹ Bakara, 2/196; Âl-i İmrân, 3/121; Nisâ, 4/25, 35, 92; Mâide, 5/89; A’raf, 7/83; Hûd, 11/40, 45, 46, 81; Yûsuf, 12/25, 93; Hicr, 15/65; Meryem, 19/55; Tâhâ, 20/10, 29, 132; Şu’arâ, 26/169; Mü’minûn, 23/27; Ankebût, 29/33; Nûr 24/27; Fetih, 48/11, 12; Tahrîm, 66/6; Zümer, 39/15; Şûrâ, 42/45; Durmuş, s. 37.

⁷² Hûd, 11/45-46.

⁷³ Zemahşeri, Ebû’l-Kâsım Mahmud b. Ömer, **Esâsü’l-Belâğâ**, Daru’s-Sadr, Beyrut 1979, c. 2, s. 397.

⁷⁴ Bkz: Taberî, Ebû Ali Fazl b. Hasan, **Mecmâ’u’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân 1-6**, Dârü’l-mâ’rife, Beyrut 1986, c. 7, s. 52; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, **el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân**, Beyrut 1996, c. 9, s. 32; Durmuş, s. 38.

Râzî, “Ehl” sözcüğünün bu ayette her iki anlama⁷⁵ da gelebileceğini belirtmekle beraber, “âyetteki mesajın, inananlara yakınlığın -aynı aileden olsa da- neseben değil, dinen olduğu görüşündedir.”⁷⁶ Bu ayetteki anlamıyla ilgili olarak dilciler ve tefsirciler farklı yorumlar yapmışlardır.⁷⁷

“Bu geniş çerçeveli kullanımın tümü, esasen, kavramın kök yapısında bulunan, 'yakından tanıma' anlamındaki espri ile doğrudan ilişkilidir. Bundan hareketle şu yorumu yapabiliriz: *Kutsal metinlerin sahibi* anlamında kullanılan 'Ehl-i kitap' deyimini ile, *o kitapları yakından tanıyan, içeriğinin bilgisine sahip, kendisi ile hem hal olmasından dolayı, kutsal bilginin gizlerine sahip olan kişi veya toplum* anlamı murat edilmiştir. Bir işin uzmanı, erbabı manasındaki kullanıma gelince; denilebilir ki, ilgili işi, tüm ayrıntı ve sırlarıyla yakından tanıyan, onu bilen ve mesleğinin sırdaşı olma anlamındadır.”⁷⁸

1.3.4. Âl

“Kişinin bizzat kendisi, aile üyeleri, sülale, akraba, dost ve arkadaşları ve hanedan” gibi anlamlara gelir.⁷⁹ Bunun yanında “peygamberlerin ümmeti, hükümdarların sadık tebaa ve has kulları anlamında da kullanılmıştır.”⁸⁰ Bu kelime Kur'an'da 25 yerde geçmekte ve şahıs isimlerine muzaaf olarak kullanılmaktadır. Al-i Musa,⁸¹ Al-i Firavn,⁸² Al-i Harun,⁸³ Al-i İbrahim,⁸⁴ Al-i İmran,⁸⁵ Al-i Yakub,⁸⁶ Al-i Lut,⁸⁷ Al-i Davud.⁸⁸

⁷⁵ Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 1.bsk., (I-XXIII), Matbaatü'l-Behiyyeti'l-Mısriyye, Kahire tsz., c. 18, s. 3.

⁷⁶ Râzî, c. 18, s. 3; Durmuş, s. 38.

⁷⁷ Atalay, s. 201.

⁷⁸ Atalay, s. 202-203.

⁷⁹ Kurtubi, c.1, s.260.

⁸⁰ Durmuş, s. 38.

⁸¹ Bakara, 2/248.

⁸² Bakara 49, 2/49, 50; Al-i İmran, 3/11; A'raf, 7/130.

⁸³ Bakara, 2/248.

⁸⁴ Al-i İmran, 3/33; Nisa, 4/54.

⁸⁵ Al-i İmran, 3/33.

⁸⁶ Yusuf, 12/6; Meryem, 19/6.

⁸⁷ Hicr, 15/59, 61.

⁸⁸ Sebe', 34/13.

Bu yerlerde adı geçen şahısların hanedanı, taraftarları, kavmi ve soyları manalarında kullanılmıştır.⁸⁹ Sonuç olarak âl; “akrabalık ya da inanç, düşünce, kültür, yönetim vb. bağlarla bir şahsa bağlı kişilerle zümreyi ifade için kullanılmaktadır.”⁹⁰

1.3.5. Aşiret

Aşiret kavramı, “on anlamına gelen ve tam sayı olan aşr’dan türemiştir. Kişinin kendileriyle çoğaldığı, tam sayı oluşturduğu ailesi ve yakınları anlamında olup, en yakın akraba” şeklinde tercüme edilmiştir.⁹¹

Kur’an, insanın yakın çevresini ifade etmek için aşiret kavramını kullanmaktadır. Aşiret sözcüğü, “Türkçe’de aynı atadan gelen, birlikte yaşayan, göçebe topluluk ve oymaklar için kullanılmaktadır.”⁹² Sosyolojik olarak da, sosyal hayatın geleneklerle devam ettiği belli bir hukuk sistemi olmayan topluluklara aşiret denmektedir.⁹³

Kur’an’da aşiret sözcüğü üç yerde kullanılmıştır.⁹⁴ İnsanın içinde yaşadığı akrabalarından en yakın olanları ifade eder.⁹⁵ “Önce en yakın akrabamı uyar”⁹⁶ ayeti, Peygambere önce kendi akrabalarından en yakın olanları uyarması konusunda bir metot sunmaktadır.⁹⁷

Aşiret kelimesinin kullanıldığı Mücadele suresi 22 ve Tövbe suresi 24. ayetleri, benzer bir anlamda kullanılmıştır. Bu ayetler, “soy ve kan bağına, ırk asabiyetine ve düşkünlüğüne bağlı görüş ve eğilimleri” reddetmektedir.⁹⁸

1.3.6. Ashab

Kur’an’da sosyal bir birliği ifade için kullanılan kavramlardan biri de “ashab” sözcüğüdür. Sahip kelimesinin çoğuludur. Bu kelime Kur’an’da 77 yerde geçmektedir

⁸⁹ Mukatil b. Süleyman, s. 138-139; Kurtubi, c. 1, s. 260.

⁹⁰ Durmuş, s. 39.

⁹¹ İsfahânî, s.502; Durmuş, s.43.

⁹² D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1989, s. 61.

⁹³ Durmuş, s. 43.

⁹⁴ Tövbe, 9/24; Şu’ara, 26/214; Mücadele, 58/22.

⁹⁵ Durmuş, s. 43.

⁹⁶ Şu’ara, 26/214.

⁹⁷ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, İstanbul 1960, c. 5, s. 3647.

⁹⁸ Esed, c. 1, s. 352-353.

ve arkadaşlar, halk, toplum ve taraftar gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁹ Ashab sözcüğü hem cennetlikleri ve cehennemlikleri ifade etmekte;¹⁰⁰ “İman edip hayırlı işler yapanlara gelince, onlar da cennet halkıdır; onlar orada ebedi kalacaklardır”¹⁰¹ “Hayır! Kim bir kötülük işler de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte bu kimseler cehennem halkıdır; onlar orada ebedi kalacaklardır.”¹⁰²

Hem bir düşünce ve hayat tarzını benimsemiş olanları ifade etmektedir,¹⁰³ “Fakat Nuh’u ve onunla birlikte gemide bulunanların hepsini kurtardık ve bunu bütün insanlara bir ders kıldık.”¹⁰⁴

Hem de bir şehir ya da ülkede yaşayan toplumu ifade etmektedir. Böyle kullanımlarda Ashab kelimesi yerlerin isimleriyle birlikte zikredilmiştir;¹⁰⁵ “Andolsun, hicr halkı da peygamberleri yalanladı.”¹⁰⁶

1.3.7. Şeriat

Şe-re-a kökünden türeyen bu kelime “suya giden yol”, “hayvanların su içmesi için hazırlanmış yer”, insanların veya hayvanlarının su içmek için gittikleri yol”¹⁰⁷ demektir. “Araplar kaynağı kesilmeksizin devamlı olan, görünür bir şekilde akan ve direkt ağızla içilen suya şerî’at ismini verirler.”¹⁰⁸

Kur’ân’da bu kök beş kere kullanılmıştır. İki kere fiil (şere’a), iki kere de isim (şerî’at ve şir’at) olarak gelmiştir. Araf Suresi 163. Ayette geçen şurre’an kelimesinin ise konuyla ilgisi bulunmamaktadır.¹⁰⁹ Fiil şekli olan şere’a;” ortaya çıkardı, açıkladı” “yol olarak belirledi”, “seçti” ile açıklanmıştır.¹¹⁰

⁹⁹ Durmuş, s. 44.

¹⁰⁰ Bakara, 2/39, 81, 119, 217,257, 275; Âl-i İmrân, 3/ 116; Mâide, 5/10, 29, 86; A’raf,7/ 36, 46, 50 vb.

¹⁰¹ Bakara, 2/82.

¹⁰² Bakara, 2/81.

¹⁰³ Nisa, 4/47; Kehf, 18/9-22; Ankebut, 29/15; Yasin, 36/13-29;Vakı’a, 56/8, 9, 27, 38, 41, 90, 91; Büruc, 85/4-7; Beled, 90/18,19; fil, 105/1-5.

¹⁰⁴ Ankebut, 18/15.

¹⁰⁵ Hicr, 15/ 80; Tövbe, 9/ 70; Sâd, 38/ 13; Kâf, 50/ 14;Furkân, 25/ 38; Kâf, 50/ 12; Durmuş, s. 44.

¹⁰⁶ Hicr, 15/ 80.

¹⁰⁷ Halil b. Ahmed,c.1, s.252; İbn Abbâd, c.1,s. 285; İbn Fâris, **Mücmel**, c. 2, s. 526; Cevherî, c.3, s. 1236; İbn Manzûr, c. 8, s. 125; Fîruzâbâdi, s. 942; Zebîdî,c. 11, s. 238; Taberî, c. 6, s. 271-72; Kurtubî, c. 6, s. 211.

¹⁰⁸ İbn Manzûr, c. 8, s. 175.

¹⁰⁹ Çalışkan, s. 87.

¹¹⁰ Mâverdî, c. 5, s. 196; Vâhidî, Nisâburî, c. 4, s. 46.49; İbnu’l-Cevzî, c. 7,s. 74; Kurtubî, c. 16, s. 10.

İsim olan şerî'at ve şir'at ise, şerî'atın “suya giden yol” şeklindeki lugat anlamına dayandırılarak; yol, gidişat, takip edilen yol olarak tanımlanmıştır.¹¹¹ Görüldüğü üzere bu tanımlamaların hepsinde ortak nokta “yol” dur. Kaynağın sağlamlığı ve güzelliğinden dolayı hakka götüren yola¹¹² ya da inananları inandıkları kaynağa götürdüğü için¹¹³ mecâzen tarîkât-i İlahiye'ye şerî'at ismi verilmiştir.¹¹⁴ Başka bir yorumda da nasıl ki su hayvanlar ve insanlar için hayat sebebi ise, şerî'at da insan ruhunun hayat sebebidir.¹¹⁵

Casiye 18. âyette şöyle denilmektedir: “Sonra da sana da dini açık bir yol olarak (alâ şerî'atin) belirledik, sen ona uy ve bilmeyenlerin arzularına uyma.”¹¹⁶ Bu kelime ile ilgili bütün ayetlerde bu kelimelerin Allah'a ait bir eylemi anlattığı dikkat çekmektedir. Kur'ân'ın takip ettiği dini anlatma metodu anlaşılır, öz, sade ve maksadı en iyi biçimde anlatan kelimelerin seçimi ile sağlanmıştır. Bu bağlamda şerî'at kavramının da dinin kural ve eylemlerini belirleyen kaynağını ve insan için hayati önemini en güzel şekilde anlattığını görürüz. Şerî'at dinin kaynağını ifade etmektedir. Kaynak da insana bazı sorumluluklar yüklemektedir. Mesele bu sorumlulukların neler olduğunu ve bunların içerisine nelerin girdiğidir.¹¹⁷ Tamamlanmış bir kitap olan Kur'ân, inanılması ve yerine getirilmesini istediği şeyleri yani insanı Allah'a götürecektir olan yolu çeşitli sure ve ayetlerde açıklamıştır.¹¹⁸

Buna göre şerî'at Kur'ân açısından münzel¹¹⁹ bir hâdise olup tamamıyla Kur'ân'da bulunan iman, amel ve ahlâki ilkelerden oluşmuştur ve tarih boyu değişmemiştir.¹²⁰ Bu ilkeler de ancak Kur'ân'ın bütünü göz önünde bulundurularak ortaya çıkarılabilir.

Şunu açıkça belirtmeliyiz ki sadece şerî'at kavramının geçtiği ayetleri baz alarak bu ilkelerin ortaya çıkarılması mümkün değildir.¹²¹ Fakat bu kavram diğer birçok kavramda olduğu gibi anlam transformasyonuna uğramış ve zamanla daha çok İslam

¹¹¹ Halil b. Ahmed, c. 10, s. 252-53; İbn Fâris, *Makâyis*, s. 555; Cevherî, c. 3, s. 1236; İbn Manzûr, c. 8, s. 175.

¹¹² İbnü'l Ârabî, *Ahkâmu'l Kur'ân*, Beyrut 1988, c. 4, s. 122; Beydâvî, c. 2, s. 297.

¹¹³ Taberî, c. 6, s. 269.

¹¹⁴ İbn Fâris, *Makâyis*, s. 555; Ragıb İsfâhânî, s. 378.

¹¹⁵ Reşit Ridâ, *Tefsîru'l Menâr*, c. 6, s. 413-16; İsfâhânî, s. 378.

¹¹⁶ Casiye Sûresi, 45/18.

¹¹⁷ Çalışkan, s. 90-91.

¹¹⁸ Çalışkan, s. 92.

¹¹⁹ Şerî'at'ın münzel, müteevvel, mübeddel ayrımları için bkz. İbn Teymiyye, c. 19. S. 308-309.

¹²⁰ Hacc Sûresi, 22/67; Enbiya Sûresi, 21/25; Âl-i İmran Sûresi, 3/64; Beyyine Sûresi, 98/5.

¹²¹ Çalışkan, s. 93.

medeniyetinde oluşmuş bütün kurallar ve hükümler ve hatta İslam Hukuku anlamında kullanılır hale gelmiştir.¹²² Oysa şerî'at yukarıda da değindiğimiz gibi değişebilen konular değil vahiyle belirlenen ve değişmeyen temel ilkelerdir.¹²³ Çünkü bütün peygamberler aynı esasları tebliğ etmişlerdir.¹²⁴ Yani şerî'at dinin değişmeyen asıllarından bahsederken sosyal olsun dini olsun değişen konu ve koşullarda şir'at kelimesi ile bahsedilir.¹²⁵

Sonuç olarak, Kur'an'da bir kez tekrarlanmasına rağmen İslam dünyasında yaygın bir kullanıma sahiptir. Bu durum kavramın dini daha iyi anlatmasından değil de İslam Hukukunu şerî'at adıyla nitelendirilmesinden kaynaklanmıştır. Bu bağlamıyla da semantik olarak şerî'at ve millet kavramları arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Fakat millet kavramının insani boyutu ne kadar fazla ise Şerî'at kavramında Allah'a o kadar atıf vardır.¹²⁶

1.3.8 Din

De-ye-ne kökünden türeyen bütün kelimeler ve din masdarı "boyun eğmek ve itaat etmek" anlamına gelmektedir.¹²⁷ Kur'an'da bir kere fiil olmak üzere de-ye-ne köküne ait din masdarının türevleri doksan beş kere tekrar edilmiştir.¹²⁸ Millet, lugatlarda din, şeriat anlamlarına gelir,¹²⁹ fakat, ed-din millet anlamına gelmez. O halde 'millet'teki dinin anlamı nedir?¹³⁰ İzutsu bu farklılığı dinin toplumsallığı olarak belirtir: "Toplumsal, ameller sistemi doğrultusunda biraz daha ileri gidecek olursak, o zaman 'din' kavramı 'millet' kavramına dönüşür. Millet kavramı içinde din, kelimenin tam manasıyla objektif bir şeydir; dini bir toplum birliği meydana getiren ve o toplumdaki sosyal hayatın temelini teşkil eden inançlar ve törenler sistemidir. Yalnız şu var ki, ameller sistemi istikametinde ne kadar ileri gitmiş olsak da, yine din, asıl manası olan

¹²² Mansurîzâde, Saîd, *Şerî'at ve Kanun 1 ve 2, Dâru'l-Fünûn Huk. Fak. Mecmuası*, sene 2, sayı ;6-8, 1917, s. 530-35 ve s. 601-606; Ebu'l- Bekâ, s. 524; Şevkanî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l Kadîr*, Mısır 1964, c. 4, s. 529; Fazlu'r- Rahman, *İslam*, s. 140-63; Güleçyüz, Kâzım, *Şerî'at ve Demokrasi*, İstanbul 1995.

¹²³ Maturîdî, vr. 237b, 221b.

¹²⁴ El-Behiy, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'âni Kavramlar*, (çev. Ali Turgut), İst. 1988, s. 23-27.

¹²⁵ Şehristânî, s. 38.

¹²⁶ İbnü'l Cevzî. c. 7, s. 126; Râzî, c. 27, s. 228.

¹²⁷ İbn Faris, s. 372; Ebu Hilal el- Askerî, *Cemheretu'l-Emsâl*, Beyrut 1988, s. 164.

¹²⁸ Çalışkan, s. 52.

¹²⁹ İbn Manzûr, c. 11, s. 631.

¹³⁰ İlhami Güler, Din, İslam ve Şeriat: Aynilikler, Farklılıklar ve Tarihi Dönüşümler, *İslamiyat*, c. 1 sayı 4, (1998), (ss. 53-76), s. 57.

kişisel inanç anlamını muhafaza eder; oysa, millet daha katı, objektif ve şekli bir şeyi gösterir. Daima müşterek bir dine dayalı bir toplumu hatırlatır."¹³¹

Genel olarak dilciler kelimeye yukarıdaki anlamları vermekle birlikte din kavramının ifade ettiği anlam hususunda farklı görüşler de bulunmaktadır. Buradan hareketle din kelimesine verilen çoklu anlamları üç gruba ayırmak daha isabetli olacaktır;

1- Ceza

2- İtâât

3- Âdet¹³²

Bu üç anlamla beraber daha fazlasını sayanlar da olmuştur.¹³³ Fakat burada önemli olan husus din kavramı için verilen hiç bir mananın bu kelime ile birebir eşit anlamda olmadığı her binin toplamının kelimenin anlamını oluşturduğudur. Kelimenin bu anlamlardan hangisine denk geldiği o anki konteksten anlaşılmaktadır.¹³⁴

Din kelimesi Allah'a tam teslimiyet ve Kur'an'ın öngördüğü hayat tarzını ifade eden, genel, kapsayıcı bir içeriğe sahiptir. Din kelimesini millet, ümmet, şeriat ile anlamlandırmak –yakın anlam olsa bile- yetersiz kalacak, anlamı sınırlandırılacaktır.¹³⁵ Din kavramının kapsamı geniş bir yelpazeye sahip olmakla beraber aşağıda sayacağımız şu üç özellik üzerinde ittifak edilmiştir.¹³⁶

a) İman

İman dinin özü ve temelidir, diyebiliriz¹³⁷ fakat tamamı değildir.¹³⁸

¹³¹ İzutsu, s. 219 vd.

¹³² Çalışkan, s.43; el-Halil b. Ahmed el-Ferahidî (100-150), *Kitabu'l Ayn* (tah: Mehdi el-Mahzumî ve İbrahim es-Samirâî), Beyrut 1988, c. 1, s. 72-73; İbn Dureyd, c. 2, s. 688; İbn Faris, c.2, s. 342; İzutsu, *God and Man*, s.221.

¹³³ İbn Abbâd, c. 9, s. 359-361; el-Cevherî, c. 5, s. 2117; İbn Manzur, c. 13, s. 166; el-Firuzabadî, s. 1546; Mevdudî, *Dört Terîm*, s. 99-111.

¹³⁴ Çalışkan, s. 43.

¹³⁵ Çalışkan, s. 67.

¹³⁶ İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, Ankara 1981, s. 11-14; A. Hamdi Akseki, *İslam; Fitrî, Tabîi ve Umumî Bir Dindir (İslam)*, İstanbul 1943, s. 2-25; Ö. Nasuhî Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam*, İstanbul 1939, s. 98; Abdulvehhâb Hallâf, *İlmü Usûli'l Fikh*, İstanbul 1984, s.33.

¹³⁷ Muhammed İkbâl, *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu* (çev. Ahmed Asrar), İstanbul 1984; Hanifi Özcan, *Etimolojik Açıdan İman*, İstanbul 1992, s. 97.

¹³⁸ İbn Teymiyye, *Kitâbu'l İmân*, s. 139.

“Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği Kitab'a ve daha önce indirdiği kitaba iman (da sebat) ediniz. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse tam manasıyla sapmıştır.”¹³⁹

b)İbadet;

Dinin insana yüklediği sorumluluklardır.

“Sen şimdi Rabbini hamd ile tesbih et ve secde edenlerden ol! Ve sana yakîn (ölüm) gelinceye kadar Rabbine ibadet et!”¹⁴⁰

c)Ahlak;

İnsanın diğer insanlarla ilişkilerinde istenen ölçüleri ifade eder.

“Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”¹⁴¹

İnsan fitratında inanma ihtiyacı, eğilimi bulunmaktadır.

“(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.”¹⁴²

“Din, insan ruhunda ölmez bir ihtiyaç halinde kendini gösteriyor ve yeniden dal budak salıyor. İnsanlıkla eşit bir yaşa sahip olan ve bir türlü öldürülemeyen din, insan ruhunun derinliklerinden kuvvet almaktadır.”¹⁴³ Kur'an bu eğilimle yaratılmış olan insan için doğru bir inanış, hayat tarzını¹⁴⁴ din olarak belirlemiş ve O'na İslâm özel ismini vermiştir¹⁴⁵

“...Bugün size dininizi olgunlaştırdım, size nimetimi tamamladım ve size din olarak İslam'ı beğendim.”

¹³⁹ Nisa Suresi, 4/136.

¹⁴⁰ Hicr Suresi, 15/98-99.

¹⁴¹ Nahl Suresi, 16/90.

¹⁴² Rum Suresi, 30/30.

¹⁴³ Işık, Emin, Dinin Kaynağı, *Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi*, Şubat 1972, sayı 74, s. 32.

¹⁴⁴ İzzetbegoviç, A. Ali, *İslam Between East and West*, USA 1984, s. 6, 66.

¹⁴⁵ Maide Suresi, 5/3.

İlgili konteksler dikkate alındığında dini Kur'an'a göre mutlak (objektif) ve değişken (subjektif) din diye iki şekilde değerlendirebiliriz. İşte İslam mutlak din olarak; Kur'an'ın Allah'a izafe ettiği, zamana göre değişiklik olmayan, bütün peygamberlerin getirdiği, ilkeleri belli, Kur'an'ın bütününden çıkarılan şeydir. Değişken Din ise; İnsanların anlayışlarına göre hayata geçirilen ve insandan insana değişen, mutlak olmayan dindir.¹⁴⁶

“Kur'an, din kavramını tasvir etmekle onun anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Buna göre; şariat, insanı hedefine ulaştırın yol; millet, bu yolculuk sırasında uyulacak ve uygulanacak zihinsel ve eylemsel ilkeler; ümmet, ortak gaye olarak belirlenen ilkeler etrafında buluşan ve bu ilkelerin belirlediği yolda yürüyen insanlar topluluğu; İslam, bu yürüyüşün özü ve adı olarak karşımıza çıkmaktadır.”¹⁴⁷

1.3.9. Hanif

Arap dilinde bu kökten türeyen bütün sözcüklere verilen anlamların ortak yanı “meyletmek” anlamına dayanmasıdır.¹⁴⁸ Ragıb İsfehânî'ye göre bu anlamın dinsel yanı; “sapıklıktan doğruluğa meyletmek,¹⁴⁹ İbn Manzur'a göre “ hayırdan şerre veya şerden hayra meyletmek” tir.¹⁵⁰

Bu sözcük Kur'an'da on iki yerde geçmektedir. Şirk içinde olmamayı ifade eden anlatımlarla beraber ele alınmaktadır.¹⁵¹ Yani İbrahim'in Hanif olduğu müşriklerden olmadığı işlenmektedir:

“Sonra sana da ‘İbrahim'in dinine uy zira O, müşriklerden değildi’ diye vahyettik.”¹⁵²

Hanîf ve Müslüman olan İbrahim'in dinine uyarak Beyt-i Haram'a yönelen (hanif) veya “Müslüman” dır.¹⁵³ Hanif kavramının cahiliye döneminde kullanımı ise cevherî'ye göre; “putları terk edip; ibadet eden kişiye hanif”¹⁵⁴ denmesidir.

¹⁴⁶ Çalışkan, s. 63.

¹⁴⁷ Çalışkan, s. 218.

¹⁴⁸ Halil b. Ahmed, c. 2, s. 248; İbn Dureyd, c. 1, s. 556; İbn Abbâd, c. 3, s. 123; İbn Faris, *Makayis*, s. 285; Cevherî, c. 4, s. 1347; Zemahşeri, *Esasu'l-Belaga*, s. 144; İbn Manzur, c. 9, s. 56.

¹⁴⁹ Ragıb İsfehânî, *Müfredât*, s. 190.

¹⁵⁰ İbn Manzur, c. 9, s. 57.

¹⁵¹ Çalışkan, s. 120

¹⁵² Nahl Suresi, 16/123.

¹⁵³ Halil b. Ahmed, c. 2, s. 248; İbn Abbâd, c. 3, s. 123; Zemahşeri, *Esasu'l-Belaga*, s. 144; İbn Manzur, c. 9, s. 56; Zebidî, c. 12, s. 151.

Cahiliye döneminde, putlardan ve putlara tapan bir toplumun yaşantısından uzak durup Allah'ın varlığına inanan, İbrahim'in yolunu takip eden on iki kişilik bir grubun varlığından söz edilmektedir.¹⁵⁵

Kur'an'a göre hanif, müşrik olmanın zıddı yani tevhîd inancına sahip olan kimsenin sıfatıdır. Yani din kavramının inanç yönünü tevhîd olarak göstermektedir. İbrahim'in yolunun milletin) tevhîd yönüne dikkat çekmektedir.¹⁵⁶ Millet yoldur, İbrahim'in milleti tevhîd üzere olan yoldur.

“(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.”¹⁵⁷

1.3.10. İslam

İslam kelimesi de "Millet" kavramının anlam sahasına girmektedir. "Arapça'da esleme geçişsiz haliyle 'teslim olmak'; geçişli haliyle ise bir şeyi birine 'teslim etmek' anlamına gelir; el-islam, bu fiilden türetilmiş bir mastar-isimdir ve boyun eğme (inkiyad) anlamına gelmektedir.”¹⁵⁸ Halil b. Ahmed'e göre İslam; "Allah'ın emrine teslim olmak, yani O'nun otoritesine boyun eğmek (inkiyad) ve emirlerini kabul etmek" anlamına gelmektedir.¹⁵⁹ Temel anlamı sıhhat ve afiyet olan¹⁶⁰ 'se-li-me' kökünden gelen diğer anlamlar; tüm kötülüklerden, eksik, kusur, eziyet ve sıkıntıdan uzak olmak, barış ve teslim olmaktır.¹⁶¹ Bu kök yukarıdaki sözlük anlamlarıyla Kur'an'ı Kerim'de sıkça kullanılmaktadır.¹⁶² Hucurat Suresi 14. Ayette geçen bu duruma örnek verilebilir.¹⁶³

¹⁵⁴ Cevherî, c. 4, s. 1347.

¹⁵⁵ İbn Hişam, Ebu Muhammed el Melik bin Hişam el-Meafiri, *es-Siretu'n Nebeviyye*, (Tah.M Abdu'l Kutub, M. Ed-Dalibalta), 3. Baskı, Beyrut 1995, c. 1, s. 47; İbn İshak, *Siretu'n İbn İshak*, (Tah. M. Hamîdullah), Konya 1981, s. 95; *Sâlim*, Abdulaziz es-Seyyid, *Târîhu'l Arab fî Âsri'l-Cahiliyye*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, trz., s. 486.

¹⁵⁶ Çalışkan, s.123.

¹⁵⁷ Rum Suresi, 30/30.

¹⁵⁸ El-Ezherî, c. 12, s. 452 vd.; İbn Manzûr, c. 12, s. 293 vd.

¹⁵⁹ Halil b. Ahmed, c. 7, s. 266.

¹⁶⁰ İbn Faris, *Makayis*, s. 487.

¹⁶¹ İbn Abbâd, c. 8, s. 332; Firûzâbâdî, s. 1448; Ragîb İsfahânî, s. 350-51.

¹⁶² Çalışkan, s. 124.

¹⁶³ Ragîb İsfahânî, s. 351; Maturidî, vr. 721b.

Kelimenin lugat anlamıyla örtüşen dinî içerik olarak temel anlamıyla ilintili kullanımları da şöyledir: Buna göre biri fiil diğeri isim olan iki tür kullanımı vardır. Fiil olarak esleme, “gönülden inanmak, fiillerle bunu yerine getirmek, Allah’ın bütün tasarruflarına teslim olmak (O’na karşı gelmemek, isyan etmemek)”¹⁶⁴ anlamlarına gelir. Kur’ân- ı Kerîm’de bu anlamlarda kullanılmıştır.¹⁶⁵

İsim olarak da bu eyleme sahip kimseye ism-i fail vezninde müslim denir ki bu da Kur’an’ın kendi ifadesidir.¹⁶⁶ İnsanın sahip olduğu şeyin içselleştirilmesi, iç ve dış dünyasının tutarlı olmasını ifade etmektedir. İşte bu içselleştirilen ve buna göre davranışlarla dış dünyaya yansıtılan yaşam biçiminin özel ismi, İslam’dır. İslam, mutlak dinin özel ismidir.¹⁶⁷ Yani İslam kelimesiyle de ed-Din ile de aynı şey kastedilmiştir. İnsanın varlık sahasına çıkışıyla başlayan ve onunla birlikte varoluşunu devam ettiren İslam insan var olduğu sürece var olmaya devam edecektir. ¹⁶⁸ Kur’an bu tarihi seyir içinde peygamberlerin dini olarak¹⁶⁹ tek bir hak dini kabul eder.

Millet kavramının kur’ân’da on beş yerde geçtiğini daha önce de belirtmiştik. Bu kullanımların sekizi Hz. İbrahim’e izafe edilerek “İbrahim’in milleti” şeklinde yer almaktadır ve İbrahim’in üzerinde yürüdüğü hak yol anlamında kullanılmıştır. “*Sizi O seçmiş, babanız İbrahim’in milleti (yolu) olan dinde sizin için bir zorluk kılmamıştır.*”¹⁷⁰ Ayette geçen ed-Din, İbrahim’in milleti ile açıklık kazanmıştır. Başka bir ayette yüce Allah, “*İyilik yaparak kendisini Allah’a teslim eden ve İbrahim’in (milletine) dinine dosdoğru olarak tabi olan kimseden, din bakımından daha iyi kim olabilir?*”¹⁷¹ buyurmuştur. İslam-millet-din kelimelerinin bir arada bulunduğu bu ayet konumuz açısından son derece önemlidir. İslam üzere İbrahim’in yolundan gitmeyi din bakımından en iyi olma hali olarak ifade etmiştir. Yine bir ayette “*De ki: Rabbim, beni*

¹⁶⁴ Ragıb İsfâhânî, s. 351.

¹⁶⁵ Bakara Suresi, 2/112, 131; Âl-i İmrân Suresi, 3/20, 204; Nisa Suresi, 4/125; En’âm Suresi, 6/14, 71; Hacc Suresi, 22/34; Neml Suresi, 27/44; Lokman Suresi, 31/22; Zümer Suresi, 39/54; Mü’min Suresi, 40/66.

¹⁶⁶ Hacc Suresi, 22/78; Ahzâb Sresi, 33/35; Bakara Suresi, 2/128, 132; Âl-i İmrân Suresi, 3/52, 64, 67, 80, 102; Mâide Suresi, 5/111; En’âm Suresi, 6/63; A’raf Suresi, 7/126; Yunus Suresi, 10/72, 84, 90.

¹⁶⁷ Çalışkan, s. 125; Âl-i İmrân Suresi, 3/19, 85; Mâide Suresi, 5/3; En’âm Suresi, 6/125; Zümer Suresi, 39/22; Saff Suresi, 61/7.

¹⁶⁸ Çalışkan, s. 125.

¹⁶⁹ Maturîdî, vr. 74a, 164a, 340b; ibn Teymiyye, *Mecmû’u Fetâva*, (cem ve tertib: Abdurrahman M. b. Kasım) Riyad t. y, c. 19, s. 109; Şeriatî, Ali, *Dinler Tarihi 1-2*, (çev.: Abdullah Şahin ve Abdulhamit Özer), İstanbul 1990, c. 2, s. 62.

¹⁷⁰ Hacc Suresi, 22/78.

¹⁷¹ Nisa Suresi, 4/125.

doğru yola iletti. Dosdoğru dine, Allah'ı birleyen İbrahim'in milletine (dinine). O, ortak koşanlardan değildi.”¹⁷² buyurarak doğru yolun, dosdoğru dinin İbrahim'in milleti olduğunu buyurmuştur. “Bugün dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım. Size din olarak İslâmı beğendim.”¹⁷³ ayeti de göz önünde bulundurulduğunda o dosdoğru olan, İbrahim'in milleti olan dinin İslam olduğu ortaya çıkacaktır. İslam, din ve İbrahim'e izafe edilen millet kavramının birbiriyle olan anlamsal yakınlığı bu şekildedir.

1.3.11. Sebil/Târik

“Sebîl” sözcüğü, “s-b-l / سَبِيلٌ” kökünden türemiştir ve sözlükte açık ve büyük yol,¹⁷⁴ kolaylıkla varılabilen yol,¹⁷⁵ yolun ortası yahut çokça kullanılan kısmı¹⁷⁶ anlamlarına gelir. Sebîl, sıkça kullanılan yollara verilen bir isimdir.¹⁷⁷ Köken olarak “s-b-l” den türeyen sözcüklerin çoğu, bir şeyin yayılıp gelişmesi, bollaşması ve uzaması mânâlarını içerir. Gerçek anlamda “yol” da bir yeri başka bir yere bağlayacak şekilde uzayıp gittiğinden sebîl kelimesi ile isimlendirilmiştir.¹⁷⁸ Bu sözcük hem müzeker, hem de müennes olarak kullanılmaktadır.¹⁷⁹

Kur'an-ı Kerim'de aynı sözcüğün farklı âyetlerde farklı mânâlarda kullanılmasına “vücûh” denilmektedir.¹⁸⁰ Buna göre sebîl sözcüğü temel anlamı itibariyle “yol” anlamına gelirken, Kur'an'da kullanıldığı yere göre değişik anlamlar almaktadır.

Kur'an'da sebîl kelimesinin anlam çeşitliliği;

¹⁷² En'âm Suresi, 6/161.

¹⁷³ Maide Suresi, 5/3.

¹⁷⁴ İbn Manzûr, c. 11, s. 319; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsü'l-basît fî tercümeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, Matbaatü'l-Osmaniye, İstanbul 1305, c. 3, s. 240.

¹⁷⁵ Fîrûzâbâdi, c.3, s. 185.

¹⁷⁶ Râğıb İsfahânî, el-Müfredât, s. 223.

¹⁷⁷ Ebü'l-Bekâ, Eyyüb b. Musa el-Kefevî, *el-Külliyât*, tah. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısrî, Müessesetü'r-Risâle, 3. Baskı, Beyrut 1998, s. 513.

¹⁷⁸ İbn Fâris, *Mekâyis*, c. 3, s. 130; Cebel, Muhammed Hasan Hasan, *el-Mu'cemu'l-İştikâkî el-Mu'essale li-Elfâzi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Âdâb, Kâhire 2010, c. 2, s. 953.

¹⁷⁹ Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn müretteben 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, Tah.: *Abdulhamid Hendâvî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, II, s. 214

¹⁸⁰ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, Dergâh Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2012, s. 344.

- a- Allah'a İtaat Yolunda; "Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın..."¹⁸¹ Sebîl kelimesi Allah lafzı ile kullanıldığında Allah'a itaat yolunda anlamına gelir.¹⁸²
- b- Yeterlilik, Güç ve İmkân Bulabilmek; "...Ona bir yol bulabilenlerin beyti haccetmesi Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır..." ayette geçen sebîl sözcüğü "güç yetirmek ve imkân bulmak" anlamlarına gelmektedir.¹⁸³
- c- Âdet, Gidişât; "Bir de babalarınızın evlenmiş olduğu kadınlarla evlenmeyin! Geçen geçti. Şüphesiz o, pek çirkin, pek iğrenç idi ve ne kötü bir yoldu (adetti)!"¹⁸⁴
- d- Sebep, Bahane, Vesile; "... Eğer size itaat ederlerse aleyhlerine başka bir yol (bahane, sebep¹⁸⁵) aramayın ..." ¹⁸⁶
- e- Din; "Kim de kendisine doğru yol belli olduktan sonra Elçi'ye karşı gelir ve müminlerin yolundan başka bir yola uyarsa, onu döndüğü yola yöneltiriz ve cehenneme sokarız. Ne kötü bir gidiş yeridir orası!"¹⁸⁷ Âyette geçen sebîl sözcüğüne "müminlerin din olarak takip ettikleri yollar" anlamı verilmiştir.¹⁸⁸
- f- Yol; Gerçek manası olan "maddî yol" anlamında kullanılmıştır. Hz. Mûsâ'nın Medyen'e giderken oranın yolunu bilmediği için Rabbine şöyle dua etmişti: "...Umarım, Rabbim beni doğru yola (yani Medyen yoluna¹⁸⁹) iletir, dedi."¹⁹⁰
- g- Delil;" Dünyadaki bu çekişmenin asıl hükmü âhirette verilecek ve o zaman geldiğinde inkârcılar Müslümanların aleyhine hiçbir yol (delil¹⁹¹) bulamayacaklardır."¹⁹²
- h- Ceza, Azarlama, Düşmanlık; "Zulme uğradıktan sonra, kendini savunup hakkını alan kimseye bir yol yoktur. Yol ancak insanlara zulmedenler ve yeryüzünde haksız yere

¹⁸¹ Bakara Suresi, 2/195.

¹⁸² Mukâtil b. Süleymân, s. 52.

¹⁸³ Âl-i İmran Suresi, 3/97; Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, s. 192; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, s. 365.

¹⁸⁴ Nisa Suresi, 4/22.

¹⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, s. 365; Firûzâbâdî, *Besâ'ir*, c. 3, s. 187.

¹⁸⁶ Nisa Suresi, 4/34.

¹⁸⁷ Nisa Suresi, 4/115.

¹⁸⁸ Mahallî Celâleddin, Süyûtî Celâleddin. *Tefsîrû'l-Celâleyn*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, s.123.

¹⁸⁹ Begavî, Ebu Muhammed Hüseyin el-Ferrâ, *Me'âlimü't-Tenzîl*, tah. Heyet, Dâru Tayyibe, Riyad 1409, c. 6, s. 199.

¹⁹⁰ el-Kasas, 28/22.

¹⁹¹ Kurtubî, c. 7, s. 187; Neseîfî, Abdullah b. Ahmed, *Tefsîrû'n-Neseîfî, Medârikü't-tenzîl ve hakâ'i-ku't-te'vîl*, Eda Neşriyat, İstanbul 1993, c. 1, s. 262; İbn Kesîr, c.2, s. 436.

¹⁹² Nisa Suresi, 4/141.

taşkınlık edenler içindir. İşte onlar için elem dolu bir azap vardır.”¹⁹³ ayetlerdeki sebîl sözcüklerine “düşmanlık,¹⁹⁴ azarlama ve ceza¹⁹⁵” anlamları verilmiştir.

- i- Günah, Sorumluluk; “... İyilik edenlerin aleyhine bir yol (günah, sorumluluk¹⁹⁶) yoktur...111 Yol (günah, sorumluluk) ancak, zengin oldukları hâlde senden izin isteyenleredir...”¹⁹⁷
- j- Bağ, Bağlantı, İlişki; “O gün zalim kimse ellerini ısırarak ve şöyle diyecek: Eyvah! Keşke peygamber ile birlikte bir yol (bağ, bağlantı, ilişki¹⁹⁸)tutsaydım!”¹⁹⁹
- k- İtaat; “İşte bu bir öğüttür, artık dileyen, Rabbine ulaştıran bir yol tutar.”²⁰⁰ bu âyetteki sebîl sözcüğüne “iman ve amel yoluyla itaat” anlamını vermişlerdir.²⁰¹
- l- Hidayet, Kurtuluş; “...Allah kimi şaşırtırsa artık sen ona bir yol (hidayet / kurtuluş²⁰²) bulamazsın.”²⁰³
- m- Hidayet Yolu; “Biz ona yolu gösterdik. Artık ister şükreder isterse nankör olur.”²⁰⁴
- n- Geçit, Geçiş Yolu; “Onlar iki denizin birleştiği yere varınca, balıklarını unuttular. (Balık) denizde bir akıntıya doğru (bir menfez, geçit bulup) kendi yolunu tuttu.”²⁰⁵

Sebîl kelimesinin geçtiği ayetlerden hareketle verilen anlamları on beş maddede ele aldık. Bunlar arasında din, hidayet yolu anlamlarını millet kavramı ile yakın anlamlı olarak değerlendirebiliriz. Nitekim, “*De ki: Rabbim, beni doğru yola iletti. Dosdoğru dine, Allah’ı birleyen İbrahim’in dinine. O, ortak koşanlardan değildi.*”²⁰⁶ ayetinde İbrahim’in milleti, yolu, doğru yol, dosdoğru din olarak nitelenmiştir.

Toshihiko Izutsu (1993), yol anlamına gelen sebîl ve sırât kelimeleri ile alakalı şu izahı yapmaktadır;

¹⁹³ Şûrâ Suresi, 42/41-42.

¹⁹⁴ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir*, s. 193; Dâmegânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Vücûh ve’n-Nezâ’ir* (Kâmûsu’l-Kur’ân), tah. Abdülhamîd ‘Ali, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ty., s. 261.

¹⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 982.

¹⁹⁶ Dâmegânî, a.g.e., s. 260; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 445; İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetu’l-a’yün*, s. 364-366; İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 321; Fîrûzâbâdî, *Besâ’ir*, c. 3, s. 187.

¹⁹⁷ et-Tevbe Suresi, 9/93.

¹⁹⁸ İbn Manzûr, a.g.e., c. 11, s. 321; Fîrûzâbâdî, *Besâ’ir*, c.3, s. 185.

¹⁹⁹ el-Furkân Suresi, 25/27.

²⁰⁰ el-Müzzemmil Suresi, 73/19.

²⁰¹ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir*, s. 193; Taberî, a.g.e., c. 23, s. 393; Dâmegânî, a.g.e., s. 230; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 1153.

²⁰² Beyzâvî, a.g.e., c. 1, s. 229.

²⁰³ Nisa Suresi, 4/88.

²⁰⁴ İnsan Suresi, 76/3.

²⁰⁵ el-Kehf Suresi, 18/63.

²⁰⁶ En’âm Suresi, 6/161.

“Çok açıktır ki sırât veya onun eş anlamlısı olan sebîl, odak bir kelimedir. Her biri kendine özgü bir mana taşıyan ve Kur’an’ın düşünce sistemine katkıda bulunan büyük bir kelimeler ailesinin başkanı durumundadır. Bu alanın anahtar kelimeleri başlıca üç grupta toplanabilir: 1) Yolun niteliğine ait manalar taşıyan kelimeler. Kur’an bu meseleye yolun düz (müstakîm ve seviyy, vs.) yahut eğri (‘ivec, mu’avvec, vs.) oluşu noktasından bakar. 2) İnsanın iradesini yahut doğru yola sevk edilip edilmediğini gösteren kelimeler. (hüdâ, ihtidâ, reşâd, vs). 3) Doğru yoldan ayrılmayı bildiren kelimeler. (dalâl, ğavâye, teyhe, vs.)”²⁰⁷ Toshihiko Izutsu’nun yaptığı bu değerlendirmeye göre de birinci maddede söylediği yolun eğri ya da doğru olması durumu millet kavramı için de geçerlidir. Millet yoldur eğri de olabilir doğru da.”²⁰⁸

1.4. MİLLET KAVRAMI İLE ZİT ANLAMLI KELİMELER

1.4.1. Küfür

Küfür sözcüğü 'ke-fe-ra' fiil kökünden masdardır ve sözlükte “bir şeyi örtmek” demektir. Bundan dolayı, tohumu toprağa atan ve böylece onu örtüp gizleyen çiftçilere 'küffâr' denilmiştir. “*Tıpkı bir yağmura benzer ki; bitirdiği ot, çiftçilerin hoşuna gider*”²⁰⁹ ayetinde 'küffâru' sözcüğü bu anlamda kullanılmıştır. Kılıcın kınına; “kılıcı örttüğü için, ” 'kâfir' denilmiştir. Karanlığı ile her şeyi örttüğü için de geceye 'kâfir' denilmiştir. Hurma çiçeği kapçığına 'kâfur', kalça etine “kâfire” denilmiştir. Ayrıca nankörlük manasında nimetin kıymetini bilmeyip şükretmeyen insan için kâfir denilmiştir.²¹⁰

İstilahda ise küfür, "Allah'ın nimetlerine nankörlük ve O'nun birliğine delâlet eden âyetlerini inkâr etme, görmezden gelme" anlamındadır. Allah'a ve Allah'ın gönderdiklerine inanmayan böylelikle adeta Allah'ın nimetlerinin üzerini örten, o nimetleri görmezden gelene Kur'an'da "kâfir" denilmiştir.²¹¹

Küfür şu dört manada tefsir edilmiştir;²¹²

1- Allah'ın varlığına ve birliğine küfür etmek (inkâr etmek): “*Gerçekten o küfür*

²⁰⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar, İstanbul, ty. s. 39-40

²⁰⁸ Gezgin, s. 722.

²⁰⁹ Hadid Suresi, 57/20.

²¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 5, 3897, 3898.

²¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 5, s. 3898.

²¹² Mukâtil b. Süleyman, (v. 150), *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İşaret Yayınları, İstanbul, 2004, s. 116- 118.

edenleri (Allah'ın tevhidini/bir ve tek ilah olduğunu inkâr edenleri) uyarsan da, uyarmasan da onlar için birdir: İmân etmezler.”²¹³

2- Delilin inkârı: “O tanıdıkları kendilerine g4elince, ona küfr ettiler (onlar onu tanıdılar, fakat onu inkâr ettiler).”²¹⁴

3- Nimete nankörlük: “Bana şükür edin, Bana küfr (nimetime küfr/nankörlük) etmeyin!”²¹⁵

4- Uzak olmak, uzaklaşmak: “(İbrahim, babasına ve kavmine dedi ki): Biz size küfr ettik (sizden uzaklaştık); bizimle sizin aranızda ebedî olarak düşmanlık başladı.”²¹⁶

Kur'an'a göre Putperest, Yahudi, Mecûsî ve Hıristiyan hepsi kafir başlığı altında ele alınır çünkü bu zümreler Allah'ı ve Allah'ın gönderdiklerini inkâr konusunda birdirler. Peygamberimiz de “küfür tek millettir”²¹⁷ buyurarak aynı duruma işaret etmiştir. Dolayısıyla İbrahim'in milleti Kur'ân'da Allah'ı birleyen, tabi olunması gereken hak yolu ifade ederken küfür tam tersi yönde cehennemle cezalandırmayı gerektiren bozuk inançların tamamını ifade eder.

1.4.2. Şirk

Sözlüklerde “ortak olmak” ve “ortaklık”; “ortak koşmak” anlamına gelen işrakten isim konumunda olan şirk kavramı, bir kişinin diğerine ortak olmasını ifade etmektedir. “Allah'a şirk koşmak, Allah'ın mülkünde, saltanatında herhangi bir şeyi ona ortak kabul etmek demektir. Şirk içinde olana müşrik, şirk koşulana ise şerîk denilmektedir.”²¹⁸ Arapçada “eş-Şirketu ve el-müşâreketu kelimeleri yönetimde, sahiplikte ortak olmak anlamındadır. Bu da ya bir şeyin diğerinin durumuna yükselerek onunla aynı konumda olması veya insan ve atın canlı olma özelliğinde ortak oldukları gibi belli bir özellik açısından aynı olmaları anlamında olur. İnsanın Allah'a şirk koşması büyük şirktir ki bu da en büyük küfürdür.”²¹⁹ Kur'ân'ın önemle üzerinde durduğu ana konularından biri şirktir. Hemen

²¹³ Bakara Suresi, 2/6.

²¹⁴ Bakara Suresi, 2/89.

²¹⁵ Bakara Suresi, 2/152.

²¹⁶ Mümtehine Suresi, 60/4.

²¹⁷ Buhârî, Ferâiz 26; Ebû Davûd, Ferâiz 10; Said Havva, *el-Esas fi't-Tefsîr*, Çev.: Mehmet Akif Eryarsoy, İstanbul 1989, c. 1, s. 254.

²¹⁸ İsmail b. Hammad el-Cevheri, c. 4, s. 1593, 1594; ez-Zebîdî, c.27, s. 223-225; İbn Manzur, c.24, s. 2248, 2249.

²¹⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 262, 263.

her sayfada bu konuya değinilir. Konunun önemine dikkat çeken ayetlerden birinde yüce Allah “Şüphesiz Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışında dilediğini bağışlar. Allah'a ortak koşan, muhakkak ki, derin bir sapıklığa düşmüştür”²²⁰ buyurmaktadır. Şirk kavramı ve onunla ilintili kavramlar “Kur’an’da *küfüv* (denk, benzer), *misl* (eş, benzer), *velî/vâli* (dost, efendi), *nidd* (özünde benzeri), *şefî* (şefaataçı), ve *şehid* (yardımcı, lehte şahitlik yapan) kelimeleriyle ifade edilmiştir. Genel olarak putlar için *ilah*, *sanem*, *vesen*, *temâsil* (heykeller), *ünsâ*²²¹ gibi kelimeler kullanılmıştır.”²²²

Şirk esasen, nimeti verenle veremeyeni bir tutmak ya da nimeti verenin özelliklerini buna güç yetiremeyen varlıklarda görmek demektir. Buna göre şirkin iki yönünden söz edilebilir. Biri, kudretsiz varlıkları Allah’la eşit kılmak, diğeri de Allah’ı hiçbir kudreti olmayan varlıkların seviyesine indirerek onlara denk görmektir. Her iki şekilde de yapılan iş, şirk ve zulümdür. Çünkü göklerde ve yerde hâkimiyetin yegâne sahibi Allah’tır. Yaratma O’na mahsustur. Her şeyde O’nun hükmü geçerlidir. Zatına ve sıfatlarına hiç kimse O’na ortak olamaz. Bu sebeple bir kimse Allah’a iman ettikten sonra O’nun çizdiği sınırları aşıp başka varlıklara itaat eder, sığınır ve başkasının hükmünü O’nun hükmünün yerine koymayı kalkarsa, o varlığı Allah’a ortak kabul etmiş sayılır.²²³ Müşriklerin bu ortak koşmaları Allah’ın zatına değil sıfatlarındadır. Onlar Allah’ın varlığına inanıyorlardı.²²⁴ Bununla beraber birtakım varlıkların kendilerini Allah’a yaklaştıracaklarını²²⁵ ve kendilerine şefaateceğini²²⁶ zannederek şirk koşuyorlardı. Allah’a ait birtakım özellikleri ortak koştukları varlıklara yakıştırmışlardı. Ve bu özellikleri onlara Allah’ın verdiği inancıydı. Abbas’tan gelen bir rivayete göre Mekkeli müşrikler Kâbe’yi tavaf ederken şöyle derlerdi: “*Lebbeyk lâ şerîke lek illâ şeriken huve lek temlikuhu ve mâ melek*” “Emret Allah’ım, senin ortağın yoktur. Yalnız bir ortağın var ki, onun da, yetkilerinin de sahibi sensin.” Abbas diyor ki, onlar: “*Lebbeyk lâ şerîke lek. Emret, senin hiçbir ortağın yoktur*” dediklerinde, Muhammed (s.a.v.) şöyle derdi: “Yazık size! Burada kesin, burada kesin!”²²⁷

²²⁰ Nisa Suresi, 4/116.

²²¹ Müşriklerdeki meleklerin Allah’ın kızları anlayışını ifade etmektedir.

²²² Muhammed Fuad Abdulbâkî, *el-Mu‘cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’ani’l-Kerim*, Kahire, 1364, “ilah”, “ünsâ”, “sanem”, “temâsil” ve “vesen” md.leri. s. 38-40; 93; 415; 661; 742.

²²³ Demirci, Muhsin, *Kur’an’ın Temel Konuları*, s. 34, 35.

²²⁴ Ankebut, 29/61, 63; Lokman, 31/25, Zümer, 39/38; Zuhuruf, 43/87.

²²⁵ Zümer, 39/3.

²²⁶ Zümer, 39/43, 44.

²²⁷ Müslim, Hacc, 3/ 22–1185.

Hatta konu öyle vahim bir hal almıştı ki Kur'ân'da şirkle mücadelenin sembolü olan Hz. İbrahim'in "Kâbe'nin duvarlarına elinde fal okları bulunur durumdaki resimlerini" ve heykellerini de yapmışlardı.²²⁸

Peygamberimiz Mekke fethedildiğinde Kâbe'de bu resim ve heykelleri gördüğünde, "Allah bunları yapanları helak etsin. Allah'a yemin ederim ki, bu müşrikler gayet iyi bilirler ki bu iki peygamber böyle bir şey yapmamışlardır."²²⁹ buyurmuştur. K. Kerim'de de bu durum "O müşriklerden değildi"²³⁰ buyurularak açıkça ifade edilmiştir.

Peygamberimizin muhatapları olan Araplar "Hz. İsmail'in soyundan geldikleri için kendilerini ataları olan Hz. İbrahim'e ve onun dini olan Haniflik inancına sahip sanıyorlardı. Oysa Hz. İbrahim putlara tapan babası ve kavmi ile mücadele etmiş, putları kırmış" ve "*Allah'im bu beldeyi emniyetli kıl, beni ve oğullarımı- soyumu – putlara tapmaktan uzak tut, ziraata elverişsiz bölgede onları rızıklandır ve onları insanlara sevdire.*" şeklinde dua etmiş, oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'yi inşa etmiş ve onun soyundan gelen tüm peygamberler de bu yoldan gitmiş olmasına rağmen²³¹ Araplar başta Nebâtîler olmak üzere çevredeki putperest kabilelerden etkilenerek, tevhidden diğer ifadeyle Hz. İbrahim'in milleti olan Haniflikten uzaklaşmışlardı.²³²

Mekke'de putperestliğin ortaya çıkışıyla ilgili olarak iki farklı rivayet bulunmaktadır. Birinci rivayete göre; "Cürhümîler ile savaşarak Mekke'nin hâkimiyetini ele geçiren Huzâalılarının lideri Amr b. Luhay tedavi için Şam bölgesine gittiğinde Meab'da putperest insanlarla konuşmaları sonucunda onlardan etkilenmiş ve oradan Hübel putunu alarak Mekke'ye getirmiş ve insanların ona tapınmalarını emretmiştir. Kureyşliler üzerinde etkin bir insan olduğundan , onun bu emrini yerine getirmişler ve bu şekilde Mekke'de putperestlik başlamıştır."²³³ İkinci rivayete göre de; "Mekkeliler Kâbe'ye, çok saygı duydukları için yolculuğa çıktıklarında yanlarına Harem'den bir taş almışlar konakladıklarında Kâbe'nin etrafında tavaf ettikleri gibi o

²²⁸ İbn Hişam, *es-Sîret*, c. 2, s. 413.

²²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, İstanbul 1992, "Hac," 54.

²³⁰ Âl-i İmran Suresi, 3/95; En'âm Suresi, 6/ 161; Nahl Suresi, 16/123.

²³¹ Enbiya, 21/51-74; İbrahim, 14/ 35-41. Hacc, 22/26-31. Bakara, 2/124-134

²³² Güç, Ahmet, "Putperestlik," *DİA*, İstanbul 2010, c. 34, s. 366.

²³³ Kelbî, Ebu'l-Munzir Hişam b. Muhammed b. es-Sâib, *Kitâbu'l-Asnâm*, thk. Ahmed Zeki Bâşâ, Kahire, 2009, s. 8; İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdu'l-Hâfız Şelebî, *Turâsu'l-İslâmî*, trs c.1,s. 77-125; Âlûsî, Mahmud Şükrü, *Bulâğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, trs. c.2, s 200, 201.

taşın etrafında tavaf etmişler aradan uzun zaman geçince her taşa ibadet etmeye başlamışlar ve bu şekilde Hz. İbrahim'in şirkten uzak dinini değiştirmişlerdi. Bununla birlikte Mekkeliler şirke bulaşmış olsalar da Hz. İbrahim'in milletinden kalan Kâbe'yi tazim, tavaf, hac, umre, telbiye getirme Arafat ve Müzdelife'de vakfe, kurban kesme gibi bazı inanç ve ibadatlara de devam etmekteydiler."²³⁴

Her ne kadar Arapların çoğunluğu şirk içinde olsa da akıl ve fikir ehli insanların bir grubu bu durumu kabul etmemişler, bilgileri ve akıllarının doğru kabul ettiği şekilde yollarına devam etmişlerdir.²³⁵ Zira bir uyarıcı gönderilmiş olmasa bile insan akli tevhibi idrake muktedirdir.²³⁶ Çünkü Allah insanı tevhib inancına yatkın bir donanımla yaratmıştır²³⁷ ve şirk insanın yaratılışına ters iğreti bir psikolojik hal ve dejenerasyondur. Millete İbrahim (İbrahim'in Yolu, Dini) Kur'an'da sekiz kere kullanılmakta ve hemen hepsinde bu yolun şirkten uzak tevhib inancı olduğu vurgulanmaktadır. İbrahim'in milleti hakka yönelmek ve şirk içinde olmamak²³⁸ durumunu ifade ettiğinden şirkin zıddı manasında takip edilmesi gereken yol olarak gösterilmiştir.

1.4.3. Ataların Yolu

Kur'an muhataplarına uyarıda bulunmak için ilahi mesaj karşısında insanların gösterdiği tepkileri önceki peygamberlerin ve toplumlarının nezdinde, örneklerle anlatmaktadır.

Bu tepkiler olumlu olabildiği gibi olumsuz da olabilmıştır. Olumlu tepkiler "işittik itaat ettik..."²³⁹ çizgisinde vahyi kabul ve bu kabule uygun hayat tarzıyla anlatılmaktadır. Olumsuz tepkiler ise zamana ve toplumlara göre farklılık arzetsede ortak nokta genellikle yalanlama, alay, saptırma, reddetme ve gibi tepkilerdir.

Bir diğer ve çok önemli tepki biçimi ise; insanların peygamberlere atalarının dinini ön plana çıkararak karşı çıkmalarıdır. Bu durum Kur'an'da sıkça vurgulanmaktadır;

²³⁴Kelbî, Ebu'l-Munzir Hişam b. Muhammed b. es-Sâib, *Kitâbu'l-Asnâm*, thk. Ahmed Zeki Bâşâ, Kahire, Dâru'l-Kütübü'l Vesâiki'l-Kavmiyye 2009, s.6; İbn Hişam, *es-Sîret*, c. 1, s. 77, 78.

²³⁵ Âlûsî, c. 2, s. 244.

²³⁶ Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, İstanbul, 2007, s. 146.

²³⁷ Rum Suresi, 30/30.

²³⁸ Nahl Suresi, /123.

²³⁹ Nur Suresi, 24/51.

Hud (a. s.)' in kavmi kendilerine gelen peygamberi ve mesajı kabul etmedi²⁴⁰ ve “Dediler ki: «Ya, demek sen tek Allah'a kulluk edelim ve atalarımızın taptıklarını bırakalım diye mi (bize) geldin? Eğer doğrulardan isen bizi tehdit ettiğin (o azabı) bize getir!»”²⁴¹

Salih (a.s.) Semud kavmine gönderilmişti²⁴² ve mesajı iletildiğinde ; “Dediler ki: Ey Salih, sen bundan önce bizim aramızda ümit beslenen bir kişi idin, şimdi atalarımızın taptıklarına tapmaktan bizi men mi ediyorsun?...”²⁴³ diye cevap verdiler. Şuayb (a. s.) da Medyen'e gönderilmişti²⁴⁴ ve mesajı iletildiğinde; “Dediler ki; Ey Şu'ayb, atalarımızın taptıklarını terketmemizi veya mallarımızda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana namazın mı emrediyor? Oysa ki sen yumuşak huylusun ve akli başında bir adamsın.”²⁴⁵ dediler.

Musa ve Harun (a. s.)'a da kavimleri ; “Dediler ki: Sen bizi, atalarımızdan kalan yoldan çeviresin de yeryüzünde saltanat ikinizin olsun diye mi geldin? Biz ikinize de inanmayız.”²⁴⁶ “Musa onlara apaçık âyetlerimizi getirince, 'Bu, olsa olsa uydurulmuş bir sihirdir. Biz önceki atalarımızdan böylesini işitmemiştik'dediler.”²⁴⁷

Ataların yolundan gitmenin timsali olan müşrikler peygamberimizin getirdiği mesajlara şiddetle karşı çıkmışlar ve atalarının yolunu savunmuşlardır; “Ey Muhammed! Yine böyle biz senden önce de hangi memlekete bir uyarıcı göndermişsek, mutlaka oranın şımarık varlıklı kimseleri: 'Biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız.'dediler.”²⁴⁸

“Gönderilen uyarıcı; 'Eğer size babalarınızı üzerinde bulduğunuz dinden daha doğrusunu getirmişsem de mi bana uymazsınız?' deyince, onlar: 'Gerçekten biz sizin tebliğ için gönderildiğiniz şeyi tanımıyoruz.' dediler.”²⁴⁹

²⁴⁰ A'raf Suresi, 7/65.

²⁴¹ A'raf Suresi, 7/70.

²⁴² Hûd Suresi, 11/61.

²⁴³ Hûd Suresi, 11/62.

²⁴⁴ Hûd Suresi, 11/84.

²⁴⁵ Hûd Suresi, 11/87.

²⁴⁶ Yunus Suresi, 10/78.

²⁴⁷ Kasas Suresi, 28/36.

²⁴⁸ Zuhuf Suresi, 43/23.

"Onlara: 'Allah'ın indirdiği (kitabı)ne ve peygamber'e gelin' dediği zaman: 'Atalarımızı üzerinde bulduğumuz şey bize yeter' derler. Ataları bir şey bilmeyen ve doğru yolu da bulamayan kimseler olsa da mı?"²⁵⁰

Buraya kadar çeşitli peygamberlerin kavimleri ile diyaloglarında konu açık bir şekilde görülmektedir. Bizim konumuzun İbrahim'in milleti ile ilişkisinden dolayı İbrahim (a. s.)'ın toplumu ile yaşadıklarını daha genişçe (Şuara Suresi 69-104) ele alacağız.

69- *"(Resulüm!) onlara İbrahim'in kıssasını da naklet."*

70- *Hani o, babasına ve kavmine, "Neye tapıyorsunuz?" demişti.*

71- *"Birtakım putlara taparız da onlar sayesinde toplanırız" dediler.*

72- *İbrahim "Peki, dedi, yalvardığımızda onlar sizi işitiyorlar mı?"*

73- *"Veya size fayda veya zararları olur mu?"*

74- *"Yok, dediler, ama biz babalarımızı böyle yapar bulduk."*

75-76- *İbrahim dedi ki: "İyi ama, ister sizin, ister önceki atalarınızın olsun, neye taptığımızı (biraz olsun) düşündünüz mü?"*

77- *"Hep onlar benim düşmanımdır; ancak âlemlerin Rabbi (benim dostumdur)"*

78- *"O ki, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir,"*

79- *"Beni yediren, içirendir,"*

80- *"Hastalandığım zaman bana O, şifâ verir."*

81- *"O ki, benim canımı alacak, sonra diriltecektir. "*

82- *"Ve hesap günü, hatamı bağışlayacağını umduğumdur."*

83- *"Ya Rab! Bana hikmet (hüküm) ver ve beni iyiler (zümresin)e kat."*

84- *"Sonra gelecekler içinde beni doğrulukla anılanlardan eyle!"*

85- *"Ve beni naîm (nimeti bol) cennetin varislerinden eyle!"*

86- *"Babamı da bağışla, çünkü o yanlış gidenlerdendir. "*

87- *"(İnsanların) diriltilecekleri gün, beni mahcub etme."*

88- *"O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar!"*

89- *"Ancak Allah'a temiz bir kalple gelenler o günde (kurtuluşa erer)."*

90- *(O gün) Cennet müttakilere yaklaştırılmıştır.*

91- *Azgınlar için de cehennem hortlatılmıştır.*

²⁴⁹ Zuhruf suresi, 43/24.

²⁵⁰ Maide Suresi, 5/104.

92-93- *Onlara, "Allah'ı bırakıp da taptıklarınız, hani nerede? Size yardım edebiliyorlar mı veya kendilerini kurtarabiliyorlar mı?" denilir.*

94- *Ve arkasından hep onlar (putlar ve azgınlar) o cehennemine içine fırlatılmaktadırlar.*

95-96- *Ve bütün o İblis orduları onun içinde birbirleriyle çekişirlerken dediler ki:*

97- *"Vallahi biz, gerçekten apaçık bir sapıklık içindeymişiz."*

98- *"Çünkü biz sizi, âlemlerin Rabbi ile bir seviyede tutuyorduk."*

99- *"Ve bizi hep o günahkarlar saptırdı."*

100- *"Bak bizim için ne şefaathiler var,"*

101- *"Ne de yakın bir dost."*

102- *"Ah keşke (dünyaya) bir kere daha dönebilsek de, müminlerden olabilseydik."*

103- *Şüphesiz bunda bir âyet (alınacak bir ders) vardır; oysa çokları iman etmiş değillerdir.*

Hz. İbrahim inançları hakkında babası ve kavminin akıllarını kullanmalarını sağlayacak bir takım sorular sormuş onlar da aklını kullanmak yerine 'babalarımızı böyle yapar gördük' şeklinde bir savunma yoluna gitmişlerdir. İbrahim (a.s.) da 'atalarımız neye tapardı bir düşündünüz mü' diye içinde buldukları hâli sorgulamalarını istemiş fakat bir sonuç alamamıştır. Halbuki İbrahim (a. s.) toplumunun taptığı Allah'tan başka varlıkların, ilah olamayacağını idrak etmiş²⁵¹ ve bundan sonra inandığı davada yılmadan babası ve kavmine karşı mücadele etmişti. Yukarıdaki ayetler de gösteriyor ki İbrahim'in milleti (yolu, dini) içinde bulunduğu düzeni sorgulamak, ilahi mesaja göre konumunu belirlemek, ona uyanı almak, uymayanı toplumuna rağmen terk etmektir. İlahi mesaja karşı atalarının yolunu savunmak ise evrensel bir tepki olarak varlığını korumakta ve İbrahim'in milletinin tam aksi yönde bir yol tutmayı ifade etmektedir. Bu örneklerle Kur'an insanı içinde bulunduğu her durumu -sırf atalarından öyle gördü diye- peşin olarak kabul etmenin tehlikesine karşı uyarmakta ve aklını kullanarak ilahi mesajı takip eden İbrahim'in milletinin en doğru yol olduğunu anlatmaktadır.

²⁵¹ En'am suresi, 6/74-82.

1.4.5. Zulüm

Zulm z-l-m kökünden masdar manasında isimdir ve Arapların "*Babasına benzeyen haksızlık (zulm) etmemiştir*"²⁵² sözü ve bu ve bu anlama gelen başka sözlerden yola çıkarak zulmün şu anlama geldiğini söylemişlerdir; "*Bir şeyi kendi yerinden başka yere koymak' veya "bir şeyi yerine koymamak"*. Bu konuda klasik arap dilcilerinin çoğu hemfikirdir.²⁵³ Zulmün Türkçede tam olarak karşılığı haksızlıktır. Nitekim "*Zulüm yapmış olan herkes, azabı görünce yeryüzündeki her şeyin sahibi olsa da, (o azaptan kurtulmak için) hepsini feda ederdi. Ve içten içe pişmanlık duyardı. Fakat aralarında adaletle hüküm verilir ve hiçbirine zulüm yapılmaz.*"²⁵⁴ Ayette zulüm kavramının hak ve adaletin zıddı olarak haksızlık anlamında kullanıldığı açık bir şekilde görülmektedir.

Zulüm maddi veya manevi bir haksızlıktan ibaret olduğu için günahın büyüğü için de küçüğü için de zulüm ifadesi kullanılmıştır. Nitekim, Kur'an'da Hz. Adem ve eşine ağaca yaklaşmakla zalimlerden olacağı söylenirken²⁵⁵ İblis için de zalim ifadesi kullanılmıştır. Oysa bu iki durum arasında çok büyük fark vardır.²⁵⁶

Kur'an'ın kullanım alanına göre zulüm en genel anlamda şu üç başlık altında ele alınmıştır;

a-İnsan-Allah arasında olandır ve bu zulmün en büyüğü olarak nitelendirilmiştir. Ayette "İman edenler ve imanlarını zulüm ile karıştırmayanlar... İşte güven onlarıdır ve doğru yolu bulanlar da onlardır."²⁵⁷ buyrulmuştur. Ayette geçen imana zulmün bulaştırılması ; "*Hani bir zaman Lokman, oğluna öğüt vererek demişti ki: Yavrucuğum! Allah'a ortak koşma, çünkü Allah'a ortak koşmak (şirk), elbette büyük bir zulümdür.*"²⁵⁸ ayeti ile tefsir edilmiştir. Başka bir ayette de yüce Allah "*Üstelik bir yalanı Allah'a iftira edenden daha zalim kim olabilir? Bunlar Rablerinin huzuruna arz olunacaklar, şahitler de şöyle diyecekler: 'İşte bunlar Rablerine karşı yalan söyleyenlerdir.' İyi bilin ki: Allah'ın laneti zalimlerin üzerindedir.*"²⁵⁹ buyurmaktadır. İnsan Allah'ı bulmak, bilmek ve O 'na itaat

²⁵² İbn Manzur, *Mekayis*, c. 3, s. 468-469.

²⁵³ İbn Dureyd, *Kitabu Cemherati'l- Luga*, c. 3, s. 124; İbn Manzur, c. 7, s. 373; ez-Zebidi, c. 8, s. 383; Cevheri , es-sihâh, z-l-m maddesi; Yazır, c. 1, s. 322.

²⁵⁴ Yunus Suresi, 10/54.

²⁵⁵ Bakara Suresi, 2/35.

²⁵⁶ Er-Ragıb, *el-Müfredat*, s. 315-316; er-Râzî, c. 3, s. 91-92; et-Tâberî, c. 1, s. 234.

²⁵⁷ En'am Suresi, 6/82.

²⁵⁸ Lokman Suresi, 31/13.

²⁵⁹ Hûd suresi, 11/18.

etmek ile olması gerektiği yerde durmuş olur. Allah'ın yarattığı varlıklara Allah'ın vasıflarını yakıştırmak O'na ortak koşmak Allah'a ait hakkı başka varlıklara teslim etmek en büyük haksızlık yani zulümdür.

b-İnsan-insan arasında olan zulüm; *“Yol ancak insanlara zulmedenler ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenler aleyhinedir. İşte onlar için acı bir azap vardır.”*²⁶⁰ İnsana yapılan haksızlığın acı bir azapla cezalandırılacağı ifade edilmiştir.

c-İnsan-kendi nefesine zulüm; *“Sonra biz o kitabı kullarımızdan süzüp seçtiklerimize miras bıraktık. Onlardan da nefislerine zulmeden var, orta yolu tutan var, Allah'ın izniyle hayırlarda ileri geçenler var. İşte bu büyük lütuftur.”*²⁶¹ *“Ancak kendilerine, ruhlarını alacak meleklerin gelmesini veya Rabbinin azab emrinin (kıyametin) gelip çatmasını bekliyorlar! Kendilerinden öncekiler de böyle yapmışlardı. Allah onlara zulmetmedi, fakat onlar kendilerine zulmetmişlerdi.”*²⁶² Ayetlerde görüldüğü gibi kişinin yaptığı her haksız ve yersiz inanç ve davranış en başta kendi nefesine zulümdür. Çünkü Allah insanı en güzel şekilde yaratmış²⁶³ fakat insan seçimleri ile aşağıların aşağısına²⁶⁴ inerek kendi kendine zulmetmiştir.

Kur'an'da zulüm çok geniş bir kullanım alanına sahip bir kavramdır. Allah küçükten büyüğe, iman alanından davranışa bir çok durumu zulüm ile ifade etmiştir. Hepsine burada yer vermek konumuzu bağlamından koparacağından tamamının yukarıda verdiğimiz üç başlıktan biriyle ilgili olduğunu söylemekle iktifa edeceğiz.

*“O halde yüzünü, Allah'ı bir tanıyarak dine, Allah'ın insanları üzerine yaratmış olduğu fitratına doğrult. Allah'ın yaratışında değişiklik bulunmaz. Dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.”*²⁶⁵ Ayette de ifade edildiği gibi Allah, insanı bir olan Allah'a inanma donanımıyla yaratmış ve bu hal üzere yaşamını sürdürmesini istemiştir. Fakat insanların birçoğu kendi içinden ve çevresinden bir çok nedenle hak yoldan ayrıлып bâtıl yollara sapmıştır. Böylece en büyük zulüm olan Allah'ı hakkıyla tanımamak, inanmamak, Allah'ın vasıflarını kendileri de yaratılmış olan varlıklara atfetmek demek olan şirk batağına saplanmışlardır. Millet kavramının yol, din (hak ya da bâtıl) anlamlarına geldiğini bu kavramı incelediğimiz “millet” maddesinde ifade

²⁶⁰ Şûrâ Suresi, 42/42.

²⁶¹ Fâtır Suresi, 35/32.

²⁶² Nahl Suresi, 16/33.

²⁶³ Tin Suresi, 95/4.

²⁶⁴ Tin Suresi, 95/5.

²⁶⁵ Rum Suresi, 30/30.

etmiştik. “...Dosdoğru, Allah’ı birleyici İbrahim’in milletine (yolu, dini) uyun ...”
ayetinde de ifade edildiği gibi şirkten uzak, tevhid inancına sahip olmayı ifade eden
millet-e İbrahim’in zıddına zulüm şirk içinde olmanın Allah’a karşı yapılmış büyük bir
haksızlık olmasını ifade için kullanılmış bir kavramdır.

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLET KAVRAMININ AYETLER ve HADİSLER BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. ÂYETLERDE MİLLET KAVRAMI

2.1. 1. Bakara Suresi 120

" وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَىٰ اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ وَلَئِنَّ اتَّبَعْتَهُمْ لَتَهَوَّاهُمْ بِعَدَىٰ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ "

“Sen onların milletlerine tabi olmadıkça ne Yahudiler, ne de Hıristiyanlar senden asla hoşnud ve razı olmayacaklar. De ki, gerçekten de Allah’ın hidayeti, hidayetin ta kendisidir. Şânım hakkı için, sana vahiyle gelen bu kadar bilgiden sonra, kalkıp da onların arzu ve heveslerine uyacak olursan, sana Allah’tan ne bir dost bulunur, ne de bir yardımcı.”²⁶⁶

Bu ayette Allah Hz. Peygamber’e Yahudi ve Hıristiyanların milletlerine tabi olmadıkça hiçbir şekilde onları memnun edemeyeceğini buyurmaktadır. Yüce Allah başka bir ayette de bunların birbirlerine ‘hiçbir şey’²⁶⁷ değil dediğini buyurmaktadır. Dolayısıyla bu iki millet birbirine zıttır. Yahudilerin Yahudi, Hıristiyanların Hıristiyan kaldığı sürece bunların ikisine birden uymanın ve ikisini birden razı etmenin yolu olmadığı belirtilmektedir.²⁶⁸ Zaten Allah nezdinde önemli olan hiç kimsenin ya da hiçbir toplumun rızasını kazanmak değil Allah’ın rızasını kazanmaktır.²⁶⁹ Bu da bâtil olan yolları takip ederek değil ancak Allah tarafından gösterilen doğru yolu takip ederek elde edilebilir. Konuyla ilgili benzer bir durum Kâfirun suresinde ele alınmaktadır:

“De ki: Ey kâfirler, Sizin taptıklarınıza ben tapmam. Siz de benim taptığıma tapıcılar değilsiniz. Ben asla sizin taptıklarınıza tapacak değilim. Siz de benim taptığıma tapacak değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır.”²⁷⁰

Peygamberimizin onlara asla uymayacağı net bir şekilde vurgulanmaktadır.

Birinci bölümde millet kelimesinin semantik analizini yapmıştık. Bu bilgiler ışığında hatırlayacak olursak millet, “tutulup gidilen yol”²⁷¹ anlamına gelmekteydi. Yani bir toplumun etrafında toplandığı, üstünde yürüdüğü ilkeler bütünü. Bu yol ve ilkeler

²⁶⁶ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, İstanbul 1960, c.1, s. 398.

²⁶⁷ Bakara Suresi, 2/113.

²⁶⁸ Yazır, c. 1, s. 399.

²⁶⁹ Taberî, c. 1, s. 558-566; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. 3, s. 157 vd.; Mâverdî, c. 1, s. 194 vd.; Râzî, c. 4, s. 63. vd.; Vâhidî Nisâbûrî, c. 1, s. 200 vd.; İbn Atiyye, c. 2, s. 369 vd.

²⁷⁰ Yazır, c. 10, s. 10.

²⁷¹ Ez-Zemahşerî, *Esasu'l Belâga*, s. 604.

doğru da olabilir eğri de.²⁷² Buna göre Yahudilik, Hristiyanlık birer millettir. Ve ayetin devamından anlıyoruz ki onların milleti Allah tarafından eleştirilen , kendi heva ve hevesleri ile din adına ortaya konmuş bozuk inaçlardır.²⁷³

Bu açıklamalardan sonra görüyoruz ki bu ayette millet kavramı ,din anlamında kullanılmıştır.²⁷⁴ Zaten şehristâni'ye göre millet, din, şeriat hep aynı şeylerdir. Fakat gözetilen mana ve kullanıldığı yere göre başka bir anlam kazanır.²⁷⁵ Bu ayette ise millet, Yahudi ve Hıristiyanların bozuk inanç sistemlerini²⁷⁶ yani subjektif dini ifade etmektedir.²⁷⁷

2.1.2. Araf Suresi 88

قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مِلَّتِنَا قَالَ أَوَلَوْ
كُنَّا كَارِهِينَ

“Kavminden ileri gelen kibirliler dediler ki: 'Ey şuayb! Ya mutlaka seni seninle beraber inananları kentimizden çıkarırız, ya da dinimize (milletinâ) dönersiniz.' Dedi ki:” İstemesek de mi bizi yurdumuzdan çıkaracak veya dinimizden döndreceksiniz.”²⁷⁸

A'raf Suresi 59-93. ayetlerde Allah, daha önce gönderdiği peygamberlerden bazılarının -Nuh, Hud, Salih, şuayb ve Musa gibi- kendi toplumlarıyla ilişkileri ve dinlerini tebliğ hususundaki mücadelelerini anlatmaktadır. Hz. Adem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin tebliğ ettiği din İslam'dır. Zaman, zemin değişse de ebedi hakikât olan tevhid inancı değişmemiştir.²⁷⁹ Bu tarihi süreç içinde yaşananlardan Allah, insanı haberdar etmiş ve daha öncekilerin yanlışlarından dersler çıkarmalarını aksi halde geçmişte, inkarcılık ve kötülüklerde direnenlerin çarptırıldığı cezaların kendilerine de dünyada ya da ahrette verileceği

²⁷² Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşsafl-İstılâhâti'l-Fünûn*, Lübnan 1996, c.2, s. 1639; *Alûsî*, c.1, s. 369.

²⁷³ Yazır, c. 1, s. 400.

²⁷⁴ Taberî, c. 1, s. 565; Maverdi, c..1, s. 194; Râzi, c. 4, s. 34, 63; Suyti, *Tefsiri'l-Celâleyn*, İstanbul, tsz., s. 18; Ebu Ubeyde, *Mecâzi'l-Kur'an*, Beyrut 1981, c. 1, s. 53; İbn'l Cevzi, Eb'l-Ferec Abdurrahman, *Zad'l-Mesir fi ilmi't-Tefsir*, Beyrut 1987, c. 3, s. 157, c. 4, s. 172, 369, c. 5, s. 85; İbn Atiyye, *Muharrer'l-Veciz*, Beyrut 1993, c. 2, s. 369.

²⁷⁵ Eş-şehristâni, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 38.

²⁷⁶ Esed, c. 1, s. 34.

²⁷⁷ alışkan, s. 28.

²⁷⁸ Yazır, c. 4, s. 80.

²⁷⁹ Hud Suresi, 11/25-35.

uyarısında bulunmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) de “Mü’min bir delikten iki kere sokulmaz.”²⁸⁰ buyurarak aklını kullanan, imanlı kimselerin aynı yanlışta tekrar tekrar düşmeyeceğini ifade etmiştir.

Yukarıdaki ayette geçen Şuayb (a.s.) ile kavmi arasındaki diyalogta kavmi Allah’ın gönderdiği, Şuayb’ın tebliğ ettiği tevhîd dinini kabul etmemiş, kendi milletlerine, Şuayb’ın uymasını istemişlerdir. Diğer ayetlerle ilişkisi, birinci bölümde yaptığımız semantik analizden de anlaşıldığı üzere dinimize diye çevrilen milletinâ; bâtil din, Allah tarafından eleştirilen, kendi arzu ve heveslerine göre oluşturdukları, hali hazırda üzerinde buldukları inanç sistemidir.

Dolayısıyla Şuayb’ın tebliğ ettiği hak dine karşı -ki bu din, insanlığın koyduğu bir sosyal kurum değil, ilahi bir müessesedir-²⁸¹ üzerinde buldukları batıl dini savunmuşlar, bu da helak edilmelerine neden olmuştur.²⁸² Halbuki onlar Şuayb’ı tehdit etmişlerdi! Kendilerine bu misallerin verildiği müşrik Arap toplumu da bu misallerden dersler çıkarmak yerine eskilerin masalları²⁸³ dediler ve bu davete karşı çetin bir mücadeleye giriştiler. İstiklâl şâiri M. Akif Ersoy’un aşağıdaki dizeleri konuyu izahı açısından dikkate şayandır:

"Geçmişten adam ibret almıyş ne masal şey...

Üç bin senelik kıssa yarım hisse mi verdi?

Tarihi tekerrür diye tarif ediyorlar.

Hiç ibret alınsaydı tekerrür mü ederdî?"²⁸⁴

2.1.3. Bakara Suresi 135

" وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ "

²⁸⁰ Buhâri, Edeb, 83; Müslîm, Zühd, 63; Ebu Davud, Edeb, 29; İbn Mâce, Fiten, 13; Dârimî, Rikak, 65; Ahmed b. Hanbel, c. 2, s. 115-379.

²⁸¹ Yazır, c.4, s. 78.

²⁸² Taberî, c. 1, s. 558-566; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. 3, s. 157 vd.; Mâverdî, c. 1, s. 194 vd.; Râzî, c. 4, s. 63. vd.; Vâhidî Nisâbûrî, c. 1, s. 200 vd.; İbn Atiyye, c. 2, s. 369 vd.; Semarkandî, c. 1, s. 154 vd.

²⁸³ Enfâl Suresi, 8/31; En’âm Suresi, 6/25; Nahl Suresi, 16/24; Mü’minûn Suresi, 23/83.

²⁸⁴ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, haz.: Rıdvanoglu, Erhan Yayınları, İstanbul, tsz., s. 543.

*Bir de: "Yahudi veya Hıristiyan olunuz ki, hidayet bulasınız ." dediler. Sen onlara de ki: "Hayır! Hanif olarak hakka tapan İbrahim'in dinine (uyarız) ki, o hiçbir zaman müşriklerden olmadı."*²⁸⁵

Yahudiler kendi milletlerini doğru görüyor ve kendi milletlerine uyulmasını istiyordu. Hıristiyanlar da kendi milletlerinin tek doğru olduğunu söylüyorlar ve ona uyulmasını istiyorlardı. Allah-u Teâla ise ikisinin de milletinin, yolunun doğru olmadığını doğru olanın, hanif olarak İbrahim'in Milletine uymak olduğunu buyurmaktadır.²⁸⁶

Birinci bölümde hanif kavramının semantik analizini yapmıştık. Buna göre hanif; Sapıklıktan doğruluğa meyledene,²⁸⁷ putları terk edip; ibadet eden kişiye denir.²⁸⁸ Yani müşrik olmanın zıddı ve Tevhîd inancına sahip olmak anlamına gelir.²⁸⁹

"Hanifen: Muvahhid olarak hoşlanılmayan dinlerden İbrahim'in dini olan hak dine yönelerek, demektir. Kelime ez-Zeccâc'a göre haldir. Yani, hayır biz bu durumda İbrahim'in dinine tabi oluyoruz. Ali b. Süleyman da şöyle demektedir: Burada bu kelimeyi hal kabul etmek yanlıştır. Çünkü bu tür söyleyişler caiz değildir (doğru değildir). Hz. İbrahim'e hanif denilmesinin sebebi onun Allah'ın dini olan İslâm'a yönelmiş olmasıdır. Çünkü 'el-hanef' meyletmek demektir. Ayaklarının parmakları birbirlerine (içe) doğru olan kimse için ahnef ve hanfâ denilir. Bu durumda olan ayaklara da böyle denilir." Umm el-Ahnef şöyle demiştir: "Allah'a yemin ederim eğer onun ayağında bir hanef (parmakları birbirine yakın) olmasaydı Sizin yiğitleriniz arasında onun gibisi bulunmazdı."²⁹⁰

Şair ise şöyle demektedir: "Gölge öğleden sonra yönünü değiştirdi mi onu hanif görürsün Kuşluk vaktinde ise hıristiyanlığa giriyor. Bu sözleriyle öğleden sonra kibleye doğru dönen sabah ise Hıristiyanların kiblesi olan doğu tarafına dönen bukalemunu kastetmektedir."²⁹¹

Bazılanna göre ise; "el-hanef istikamet demektir. Hz. İbrahim'in dinine 'Hanîf' denilmesi istikameti yani dosdoğru olması dolayısıyladır. İşte ayaklan çarpık olan

²⁸⁵ Bakara Suresi, 2/135.

²⁸⁶ Kutub, c. 1, s. 250.

²⁸⁷ İsfehânî, *Müfredât*, s. 190.

²⁸⁸ Cevherî, c. 4, s. 1347.

²⁸⁹ Çalışkan, s. 123.

²⁹⁰ Cevherî, c. 4, s. 1348.

²⁹¹ Cevherî, c. 4, s. 1349 vd.

kimseye 'ahnef denilmesi' istikamet in uğurundan istifade etmek için (tefeul)dir.²⁹² Nitekim zehirli bir hayvan tarafından sokulan kimseye 'selim', oldukça tehlikeli geçitlere de 'Mefâze' (kurtuluş yeri) denilmesi de bu türdendir. Çoğu dilcilerin görüşüne göre (bu şekilde) kullanım bundan dolayıdır."²⁹³

Bakara 130. Ayeti değerlendirirken de ayetin siyak ve sibakına bakarak İbrahim'in milletinin İslam Dini olduğunu belirtmiştik. Şimdi bu bilgiler ışığında ayeti değerlendirdiğimizde; Hanif olarak hakka tapan, şirkten arınmış, tevhid inancına sahip İbrahim'in milletine ,yoluna, dinine uyarız ki o asla müşriklerden olmadı. İbrahim'in milleti İslam dinidir ve bu dinin en önemli vasfı hanif olması yani şirkten uzak ve tevhid inancına sahip olmasıdır.

2.1.4. Bakara Suresi 130

" وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ "

*"İbrahim'in milletinden, kendine kıyan beyinsizden başka kim yüz çevirir? Biz onu dünyada seçkin birisi yaptık, hiç şüphesiz o, ahrette de iyilerden biridir."*²⁹⁴

²⁹² Taberî, c. 1, s. 558-566; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. 3, s. 157 vd.; Mâverdî, c. 1, s. 194 vd.; Râzî, c. 4, s. 63. vd.; Vâhidî Nisâbûrî, c. 1, s. 200 vd.; İbn Atiyye, c. 2, s. 369 vd.; Semarkandî, c. 1, s. 154 vd.

²⁹³ İmam Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, Buruç Yayınları, İstanbul 2005, c. 2, s. 357-358.

²⁹⁴ Yazır, c. 1, s. 404.

Yukarıdaki ayette geçen Millet-i İbrahim (İbrahim'in milleti) ifadesini doğru bir şekilde anlayabilmemiz için Bakara Suresi 122. Ayetten itibaren değerlendirmemiz gerekir. Nitekim bahsettiğimiz ayetlerde yüce Allah İsrailoğullarına geçmiş dönemlerden ve onlara verdiği nimetlerden hatırlatmalarda bulunup Hz. İbrahim'in gidişatından bahsetmektedir. Devamında kendilerine verilen nimetlerin ve alemlere üstün kılınışlarının nedenlerine işaret edilmektedir. İsrailoğullarının da İbrahim'in soyundan geldiği tarihi bir vakıadır. Bu ayetler üzerinden İsrailoğullarına önemli mesajlar verilmektedir:

“Şunu da unutmayın ki, bir zamanlar İbrahim'i Rabbi, birtakım kelimeler ile imtihan etti, o, onları sona erdirince, Rabbi ona, 'Ben seni bütün insanlara imam yapacağım. buyurdu. İbrahim, 'Zürriyetimden de yap!' dedi. Rabbi ona 'zalimler benim ahdime nail olamaz! buyurdu.’²⁹⁵

Allah, İbrahim'i çeşitli durumlarla imtihan etmiş²⁹⁶ ve o, bu imtihanları Allaha bağlılığı, sabrı ve kararlılığı ile kazanmıştı.²⁹⁷ Onu rabbi karşısındaki duruşu nedeniyle Allah onu insanlara imam yani din ve dünya işlerinde insanlara önder kılmıştır. İbrahim de bu durumu zürriyetinden olanlar için de istemiş fakat Allah zalimlerin buna dahil olmayacağını buyurmuştur. Dolayısıyla Allah İbrahim'in soyundan önder olacakların zalimler değil bu duruma ehil ve layık olan adaletli kimseler olacağını vurgulamıştır.²⁹⁸

²⁹⁵ En'am suresi, 6/76, 77, 78, 79, 80, 81.

²⁹⁶ Yazır, c. 1, s. 406; En'am suresi, 6/76, 77, 78, 79, 80, 81; İbrahim Suresi, 14/37; Meryem Suresi, 46, 47, 48; Enbiya Suresi, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70; Saffat Suresi, 37/85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 103, 106.

²⁹⁷ Enbiya Suresi, 21/71, 72, 73; Ankebut suresi, 29/27; Saffat Suresi, 37/105, 107, 108, 110.

²⁹⁸ Yazır, c. 1, s. 406.

Birçok ayette İsrailoğulları zalim sıfatıyla nitelenmiş ve azarlanmışlardır.²⁹⁹ Dolayısıyla bu önderlik –peygamberlik- artık İsrailoğullarının değil İbrahim’in zürriyetinin diğer kolu olan Hz. İsmail’in evladından, İsrail’in amcasının soyundan gelecektir. Tevrat’ta ve İncil’de gelmesi müjdelenen peygamber israiloğullarından değilse bile kendi soylarının da dayandığı İbrahim’in zürriyetindedir. Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamber olarak gönderildiğinde bizden değil diyerek inkar etmek yerine tasdik etmeli idiler eğer akıl sahipleri iseler.³⁰⁰ Devamında gelen ayetler konuyu aydınlatması için önem arzettiğinden sırasıyla şöyledir:

“Ve ne vakit ki İbrahim, Beyt’in temellerini yükseltmeye başladı, İsmail ile birlikte şöyle dua ettiler: Ey Rabbimiz, bizden kabul buyur, hiç şüphesiz işiten sensin, bilen sensin.”³⁰¹

“Ey bizim Rabbimiz, hem bizim ikimizi yalnız seni için boyun eğen Müslümanlar kıl, hem de soyumuzdan yalnız senin için boyun eğen Müslüman bir ümmet meydana getir ve bize ibadetimizin yollarını göster, tevbemize rahmetle bakıver. Hiç şüphesiz Tevvâb sensin, Rahîm sensin.”³⁰²

“Ey bizim Rabbimiz, bir de onlara içlerinden öyle bir peygamber gönder ki, onlara senin ayetlerini tilavet eylesin, kendilerine kitabı, hikmeti öğretsin, içlerini ve dışlarını tertemiz yapıp onları pâk eylesin. Hiç şüphesiz Azîz sensin, hikmet sahibi sensin.”³⁰³

Hız. İbrahim ve İsmail’in bu güzel işlerinden, kabe’nin temellerini yükseltmelerinden sonra gelen duaları konumuz açısından dikkat çekicidir. Biz ikimizi yalnız sana boyun eğen Müslümanlar kıl, soyumuzdan Müslüman bir ümmet ve onların içinden öyle bir peygamber gönder demeleri ve o peygamberin sayılan vasıflarına dikkat edilirse ; Millet-i İbrahim’in ne demek olduğu net olarak ortaya çıkacaktır.³⁰⁴

²⁹⁹ Bakara Suresi, 2/246; Ahkaf Suresi, 46/10; Bakara Suresi, 2/140.

³⁰⁰ Taberî, c. 1, s. 558-566; İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr**, c. 3, s. 157 vd.; Mâverdî, c. 1, s. 194 vd.; Râzî, c. 4, s. 63. vd.; Vâhidî Nisâbü'rî, c. 1, s. 200 vd.; Zeccâc, c. 4, s. 322 vd.; İbn Atiyye, c. 2, s. 369 vd.; Semarkandî, c. 1, s. 154 vd.; Yazır, c. 1, s. 407.

³⁰¹ Bakara Suresi, 2/127.

³⁰² Bakara suresi, 2/128.

³⁰³ Bakara Suresi, 2/129.

³⁰⁴ Taberî, c. 1, s. 558-566; İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr**, c. 3, s. 157 vd.; Mâverdî, c. 1, s. 194 vd.; Râzî, c. 4, s. 63. vd.; Vâhidî Nisâbü'rî, c. 1, s. 200 vd.; Zeccâc, c. 4, s. 322 vd.; İbn Atiyye, c. 2, s. 369 vd.; Semarkandî, c. 1, s. 154 vd.; Yazır, c. 1, s. 410.

İşte İbrahim'in milleti yani dini, berrak ve aşikar İslamdır. İbrahim sadece kendisi teslim olmakla kalmamış bunu kendinden sonra gelenlere de tavsiye etmiştir. Yakub da oğullarına tavsiye etmiştir ki Yakub, Yahudilerin soylarını ona dayandırdığı İsrail'den başkası değildir. Ve İsrailoğulları kendilerini İslam'a davet eden ataları İbrahim ve Yakub'un milletine uymamışlar kendi heva ve heveslerine uymuşlardır.³⁰⁵

Hz. İbrahim'le yaşanan bu süreç anlatıldıktan sonra Allah, Bakara suresi 130. Ayette geçen "İbrahim'in milletinden kendine kıyan beyinsizden başka kim yüz çevirir?" sorusuyla insanları düşünmeye davet etmektedir. Evet, hangi akıl sahibi onun zürriyetine vaad edilen bu mutluluktan, dualardan mahrum kalmak ister?³⁰⁶

2.1.5. Hacc Suresi 78

" وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِّلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَفِي هَذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ "

"Allah uğrunda gerektiği gibi cihad edin. Sizi O seçmiş, babanız İbrahim'in yolu olan dinde sizin için bir zorluk kılmamıştır. Daha önce ve Kur'an'da Peygamberin size şahit olması, sizin de insanlara şahit olmanız için, size Müslüman adını veren O'dur. Artık namaz kılın, zekat verin, Allah'a sarılın. O sizin sahibinizdir. O ne güzel sahip ve ne güzel yardımcıdır."³⁰⁷

Allah yolunda cihad edin derken kâfirlere karşı cihad da anlaşılabilir Allah'ın emirlerine itaat konusunda cehd etmek de anlaşılabilir. Şeytana karşı, zalime karşı, kâfire karşı, nefsin isteklerine karşı olmak üzere tamamını kapsayan bir anlam içeriğine sahiptir.³⁰⁸

"Mücahid, aziz ve celil olan Allah için nefesine karşı cihad eden kimsedir."³⁰⁹

³⁰⁵ Seyyid Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, Çev.: M. Emin Saraç- İ. Hakkı Şengüler-Bekir Karlığa, Hikmet Yayınevi, ts., c. 1, s. 246-247.

³⁰⁶ Yazır, c. 1, s. 410.

³⁰⁷ Hacc Suresi, 22/78.

³⁰⁸ Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, c. 12, s. 156.

³⁰⁹ Tirmizi, *Fedâilu'l-Cihâd 2*; Müsned, c. 4, s. 20-22.

Başka bir hadiste de Peygamberimiz (s.a.v.) hangi cihad faziletlidir sorusuna , "Zalim bir yöneticinin huzurunda söylenecek hak (adaletli) bir sözdür"³¹⁰ diye buyurarak konunun farklı yönlerine dikkat çekmiştir.

“Babanız İbrahim’in Yolu”, İbrahim bütün Arapların atası konumundadır.

Burada hitab bütün Müslümanlardır. "Bütün Müslümanlar onun soyundan gelen çocukları değilse bile İbrahim (a.s)’ın Müslümanlar arasındaki saygınlığı, tıpkı evladı nezdinde babanın saygınlığı gibi olmasındandır."³¹¹ İbrahim’in hayat boyu sergilediği duruşu, Allah katındaki değeri ve Allah’ın onu kendinden sonraki insanlara önder kılmasından dolayı tüm Müslümanlar arasında önemli bir yere sahiptir. İşte bundan dolayı İbrahim’in milleti (dini, yolu) ondan sonrakilere de tebliğ edilen İslam Dinidir. Sonra gelen ayet de bu ifadeyi destekler mahiyettedir; Daha önce ve Kur’ân’da Peygamberin size şahit olması, sizin de insanlara şahit olmanız için, size Müslüman adını veren O’dur.

"Ali b. Ebi Talha'nın, İbn Abbas'tan rivayetine göre o şöyle demiştir: Daha önceden size Müslümanlar adını veren aziz ve celil olan Allah'tır. Yani hem daha önceki kitaplarda, hem de Kur’ân’da size bu ismi O, vermiştir. Bu açıklamayı Mücahid ve başkaları da yapmıştır."³¹² Bu ayette de görülüyor ki, İbrahim’in milleti İslam dinidir.³¹³

Bu anlamda olmak üzere bu âyet, Allah’ın : «De ki: Şüphesiz Rab-bım, beni dosdoğru yola iletti. Halis muvahhid olan İbrahim'in dinine.» (En’âm, 161) âyeti gibidir.³¹⁴

2.1.6. Nisa Suresi 125

" وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا "

³¹⁰Müsned, c. 5, s. 251, 256. Aynı manayı vurgulayan başka rivayetler: Ebû Davûd, Melâhim 17; İbn Mâce, Fiten 20; Müsned, c. 2, s. 19. 61, c. 4, s. 314, 315.

³¹¹ İmam Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, c. 12, s. 158

³¹² İmam Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, c. 12, s. 158.

³¹³ Taberî, c. 1, s. 558-566; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. 3, s. 157 vd.; Mâverîdî, c. 1, s. 194 vd.; Râzî, c. 4, s. 63. vd.; Vâhidî Nisâbü'rî, c. 1, s. 200 vd.; Zeccâc, c. 4, s. 322 vd.; İbn Atiyye, c. 2, s. 369 vd.; Semarkandî, c. 1, s. 154 vd.; Yazır, c. 1, s. 408 vd.

³¹⁴ İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1993, c. 10, s. 5536-5539 .

“İyilik yaparak kendisini Allah’a teslim eden ve İbrahim’in dinine dosdoğru olarak tabi olan kimseden, din bakımından daha iyi kim olabilir? Allah, İbrahim’i dost edinmişti.”³¹⁵

Din bakımından en iyi olma hali, Allah tarafından kabul görüleni; özünü Allah’a teslim etmiş, dini Allah’a has kılmış ve bu halde güzel işler, iyilik hasenat yapmış, bir muvahhid (Allah’ı birleyen) olarak İbrahim’in milletine, İbrahim’in yoluna, dinine uymuş olmaktır.³¹⁶

Bu ayette” Millete İbrahim” olarak geçen ifadenin de İslam Dini olduğu aşikârdır. Allah İbrahim’in ve diğer bütün peygamberlerin de üzerinde bulunduğu İslam dinini diğer bütün dinlere üstün tutmuştur.

“Allah İbrahim’i dost edinmişti.”

Halil; sevgisi tüm kalbine nüfuz eden,³¹⁷ sevgisinde hâle bulunmayan kimse anlamındadır. Bundan dolayı "Hz. İbrahim'e Allah'ın kendisini tam ve eksiksiz bir sevgiyle sevip seçmiş anlamında 'halîlullah' adı verilmiş olabilir."³¹⁸

Hız. İbrahim ile ilgili ayetlerin tamamı değerlendirildiğinde Onu “Halilullah” Allah’ın dostu mertebesine çıkararak etkenleri de anlayabiliriz. Ve Allah’ın rızasını kazanmak isteyen her Müslüman İbrahim’in yolunu ;Allah’ın imtihanları karşısında sabır ve kararlılıkla boyun eğmesini, tevhîdi hakikatler uğruna tek başına tüm toplumunu karşısına almasını, Tağutun karşısında büyük bir cesaretle hakkı haykırmasını, Allah uğruna ateşlere atılmasını, oğlunu kurban etmesini, karısı ve çocuğunu yalnız başlarına susuz topraklara bırakmasını, misafire ikram edişini kendisine rehber edinmeli ve bu dostluktan hissedar olmalıdır.³¹⁹

2.1.7. Sad Suresi 7

" مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ "

“Biz bunu başka bir dinde işitmedik, bu mutlaka bir uydurmadır.”³²⁰

³¹⁵ Nisa Suresi, 4/125.

³¹⁶ Yazır, c.3, s. 90.

³¹⁷ Yazır, c. 3, s. 91.

³¹⁸ İmam Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, c. 5, s. 498-501.

³¹⁹ Yazır, c. 3, s.91.

³²⁰ Sâd Suresi, 38/7.

Bu ayeti kendinden önceki ayetlerle birlikte değerlendirdiğimizde konu daha iyi anlaşılacaktır. İlk altı ayet şöyle;

- 1- “Sâd, bu zikirle dolu Kur’an’a bak! ”
- 2- “O inkâr edenler bir gurur ve ayrılık içindedirler. ”
- 3- “Kendilerinden önce nicelerini helak ettik. Onlar çağrıştılar. Ama artık kurtuluş vakti değildi. ”
- 4- “İçlerinden kendilerine uyarıcı bir peygamber geldiğine şaştılar da kâfirler: 'Bu bir sihirbazdır, yalancısıdır' dediler. ”
- 5- “İlâhları, bir tek ilâh mı kılmış? Bu gerçekten şaşılacak bir şey, çok tuhaf! ”
- 6- “İçlerinden ileri gelenler fırladılar ve dediler ki: 'İlâhlarınız üzerinde sabır ve sebat edin.' Bu, gerçekten arzu edilen bir murad!”

"Said b. Cübeyr, Abdullah b. Abbas'ın, bu âyetlerin nüzul sebebi hakkında şunları söylediğini rivayet etmektedir. Abdullah b. Abbas demiştir ki: Ebu Talib hastalanınca, içlerinde Ebu Cehil'in de bulunduğu Kureyş'ten bir topluluk onu ziyarete geldi. Onlar: 'Ey Ebu Talib, kardeşinin oğlu bizim Hanlarımıza sövüyor, onlar için şöyle şöyle diyor ve onlara şöyle şöyle yapıyor. Birini ona gönder de onu böyle yapmaktan vazgeçir.' dediler. Bunun üzerine Ebu Talib birini Resulullah'a gönderdi. Ebu Talib'in yanında bir kişinin oturacağı kadar yer bulunuyordu. Ebu Cehil, Resulullah'ın, amcasının yanına gelip oraya oturursa amcasının ona şefkatli davranacağından korktu ve hemen gidip oraya oturdu. Resulullah içeri girince, kapının yanından başka oturacak bir yer bulamadı ve oraya oturdu. Ebu Talib ona: 'Ey kardeşimin oğlu, kavmin senden şikayetçi oluyor. Senin, onların putlarına sövdüğünü, onlara şunu şunu söylediğini ve onlara şunu şunu yaptığını sanıyorlar.' dedi. Resulullah: 'Ey amca, ben onlardan sadece bir sözü söylemelerini istiyorum. Onlar bunu söyledikleri takdirde bütün Araplar onlara boyun eğecek ve Acemler onlara cizye verecektir.' dedi. Kureyşliler: 'O söz nedir? Babanın şerefine yemin olsun ki biz onu ve onun on katını da söyleriz.' dediler. Resulullah: 'O söz, Lailahe İllallah, Allah-tan başka hiçbir ilah yoktur.' sözüdür. dedi. Bunun üzerine Kureyşliler oradan yaka silkerek ve şöyle diyerek kalkıp gittiler: 'O ilahları bir tek ilah mı yaptı?' İşte bunun üzerine bu âyetler nazil oldu. 'O, ilahları bir tek ilah mı yaptı? Doğrusu bu, şaşılacak bir şeydir. Haydi yürüyün, ilahlarınıza ibadet etmekte direnin, sizden beklenen de budur. Biz, bu tevhidi başka bir dinde duymadık.

Bu, uydurmadan başka birşey değildir. Kur'an aramızdan ona mı indirildi? Doğrusu onlar, benim vahyimden şüphe içindedirler. Daha doğrusu onlar azabımı henüz tatmadılar."³²¹

Hız. Peygamber'in muhatabı olan müşriklerin şerefli, öğüt dolu Kur'an karşısındaki cahilâne taassub ve tutumları , Allah'ın ve peygamberinin getirdiklerine karşı ayrılığa düştükleri, bunlardan dolayı da Kur'an'dan ibret almadıkları ifade edilmektedir.³²² Kendilerinden önce peygamber gönderilen toplumların Allah'ın mesajlarına ve peygamberlerine karşı takındıkları –kendilerinininkine benzeyen- yanlış tutumlarından örnekler verilmektedir. O toplumların bunun sonucunda helak edildikleri, son anda pişman oldukları ama artık geç kaldıkları hususu hatırlatıldıktan sonra bu müşriklerin de aynı akıbete uğrayacağı uyarısı yapılmaktadır.³²³

Atalarından beri şirk içinde olmaya alışmış bu cahiliye kafası tek ilâh inancına yani bu kadar insanın çok çeşitli istek ve ihtiyaçlarına yalnız bir ilâhın yetebileceğine ihtimal vermemişlerdir.³²⁴ “Her şeyin hükümrânlığının elinde”³²⁵ olduğunu anlamayıp tevhide şaşırılmışlardır. Bu şaşkınlıklarının ve kendi şirk batağındaki düşüncelerinin doğruluğunu delillendirmek için de “Biz bunu başka bir millette (dinde) işitmedik, bu mutlaka uydurmadır” dediler.

“Başka din” diye çevrilen “Millet-i Ahire”³²⁶ diğer ya da sonraki millet demektir ki, bu da Hıristiyanlığı işaret eder. İslam gelmeden önceki son millet Hıristiyanlıktı. Hıristiyanlığın Allah inancı da teslis (üçlü ilâh inancı) idi.³²⁷ Bununla birlikte kureyş'in dinine, Hıristiyanlığa ya da Yahudiliğe tekabül ettiğine dair görüşler de vardır,³²⁸ bu ayetlerin indiği sırada Hicaz ve çevresindeki tüm inanç biçimlerine tekabül ettiğine dair görüşler de vardır.³²⁹ Diğer ayetlerle ilişkisi ve siyak ve sibaktan da anlaşıldığı üzere bu ayette millet din anlamında ve bâtıl din anlamında kullanılmıştır. Çünkü müşrikler hak

³²¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 1, s.362 / Tirmizî, *K. Tefsir el-Kur'an*, Sun; 38, bah: 1, Hadis no: 3232

³²² Taberî, c. 7, s. 117.

³²³ Taberî, c. 7, s. 118.

³²⁴ Yazır, c. 6, s. 461.

³²⁵ Yasin Suresi, 36/83.

³²⁶ Taberî, c. 1, s. 558-566; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. 3, s. 157 vd.; Mâverdî, c. 1, s. 194 vd.; Râzî, c. 4, s. 63. vd.; Vâhidî Nisâbü'rî, c. 1, s. 200 vd.; Zeccâc, c. 4, s. 322 vd.; Damagânî, s. 271 vd.; İbn Atiyye, c. 2, s. 369 vd.; Semarkandî, c. 1, s. 154 vd.; Askerî, s. 181 vd.; Yazır, c. 1, s. 407.

³²⁷ Yazır, c. 6, s. 461.

³²⁸ Taberî, c. 10, s. 552; Zemahşerî, c. 4, s. 73; Râzî, c. 26, s. 178; Beyzâvî, c.2, s. 307; Kurtubî, c. 15, s. 100; İbn Kesîr, c. 7, s. 47.

³²⁹ Mâverdî, c. 5, s. 79; Alûsî, c. 12, s. 161; Esed, c. 3, s. 925.

dinin gereği olan tevhîde karşı çıkarken tevhîd inancına sahip olmayan başka dinleri, milletleri örnek göstermişlerdir. Tevhîd inancının, hak dinin karşıtı bâtil dindir.

2.1.8. Araf Suresi 89

قَدْ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا وَسِعَ
"رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ"

“(Andolsun ki), Allah bizi ondan (kâfirlikten) kurtardıktan sonra tekrar sizin dininize dönersek, Allah’a karşı iftira etmiş oluruz. Rabbimiz Allah’ın dilemesi hali müstesna geri dönmemiz bizim için olacak şey değildir. Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Biz sadece Allah’a dayanırız. Ey Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında adaletle hükmet. Çünkü sen hükmedenlerin en hayırlısıdır.”³³⁰

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız ayetin devamı olarak bu ayette de Şuayb (a. s.) ile kavmi arasında geçen diyalog devam etmektedir. Kavminin tehditleri karşısında Şuayb (a. s.), bizi ondan kurtardıktan sonra sizin dininize dönmemiz olacak şey değildir, demiş ve Allah’ın hükmüne sığınmıştır.

Sizin dininiz diye çevrilen "milletikum" ifadesi için de A’raf suresi 88. Ayette yaptığımız değerlendirmelerin aynısını söylemek mümkündür. Allah’a ve Peygambere karşı mücadele veren bu haddi aşan kavmin milleti, dini batıldır.³³¹ Bu iki ayette millet kavramının bâtil din anlamındaki karşılığı üzerinde durduk. Fakat millet kavramı birinci bölümde yaptığımız semantik analizde ve konuyla ilgili değerlendirdiğimiz diğer ayetlerde³³² bahsettiğimiz üzere hep bâtil din anlamında kullanılmamaktadır. Millet-i İbrahim ifadesiyle İbrahim’in yolundan hak dinden bahsedilmektedir.

Allah’ın peygamberinin ve ona uyan Müslümanların onların bâtil yollarına geri dönmeleri düşünülemez. Bundan sonrası ise aralarında Allah hüküm verinceye kadar beklemektir. Devamında gelen ayetlerde de bu inkarcı ve inatçı kavmin bir sarsıntı ile helak edildiği, tarih sahnesinden silindiği haber verilmektedir. Nitekim Allah şöyle

³³⁰ Araf, ../89.

³³¹ Taberî, c. 1, s. 558-566; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. 3, s. 157 vd.; Mâverdî, c. 1, s. 194 vd.; Râzî, c. 4, s. 63. vd.; Vâhidî Nisâbü'rî, c. 1, s. 200 vd.; Zeccâc, c. 4, s. 322 vd.; Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur’ân*, Beyrut 1981, c. 1, s. 53 vd.; Damagânî, s. 271 vd.; İbn Atiyye, c. 2, s. 369 vd.; Semarkandî, c. 1, s. 154 vd.; Askerî, s. 181 vd.; Yazır, c. 1, s. 409.

³³² Bakara 2/ 130, 135; Âl-i İmrân, 3/95; Nîsâ, 4/125; En’âm, 6/161; Yusûf, 12/ 38; İbrâhim, 14/13; Nahl, 16/123; Hac, 22/78.

buyurmaktadır; “De ki:Hak geldi, bâtil yok oldu. Elbette bâtil yok olmaya mahkumdur.”³³³

2.1.9. Yusuf Suresi 37

" قَالَ لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ إِلَّا نَبَّأْتُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا ذَلِكُمْ مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ "

*“Yusuf dedi ki:Size yiyecek olarak verilecek bir yemek gelmeden önce onun tabirini size bildiririm.Bu, Rabbimin bana öğrettiği ilimlerden dir.Çünkü ben Allah’a inanmayan ve ahreti inkâr eden bir kavmin milletini (dinini) terk ettim.”*³³⁴

Yusuf Suresi 37 ve 38. Ayetler “millet” kavramının semantik analizinde verdiğimiz bilgileri isbât eden, konumuz açısından en önemli ayetlerdir. Burada “millet” kavramı Hz.Yusuf’la zindanda tanıştığı kişilerin diyalogu sırasında Hz. Yusuf’un cümleleri içinde yer almaktadır. Bu kişiler Yusuf’tan gördükleri rüyayı yorumlamasını istediler. Yusuf da; “Size yiyecek olarak verilecek bir yemek gelmeden önce onun tabirini size bildiririm. Bu bana Rabbimin öğrettiği ilimlerden dir” diyerek bunu Rabbi sayesinde yapabileceğini söylemiştir. Fakat bundan sonra rüyaların yorumunu yapmak yerine öncelikle onlara Rabbi tarafından bildirilen hakikatleri tebliğ etmiştir. Muhatapı olan gençlere rüyaların yorumundan önce bu hakikatleri anlatması ölecek olan kişinin tevhîd inancı üzere ölmesini istemesindedir.³³⁵ Ayetin devamında; “çünkü ben Allah’a inanmayan ve ahreti inkâr eden bir kavmin milletini (dinini) tek ettim” buyrulmaktadır. İşte bu cümle konumuzu aydınlatması açısından önemli olduğundan detaylandırarak izah etmeye çalışacağız.

Birinci bölümde millet kavramının semantik analizinde ifade ettiğimiz gibi “Millet” Türkçeye bir anlam transformasyonuna uğrayarak geçmiştir. Kelimelerde anlam değişimleri aynı dil içinde olabildiği gibi bir dilden başka bir dile geçerken de mümkündür.³³⁶ Millet kelimesi Kur’an’da “Din”, “inanç sistemi” anlamında kullanılırken Türkçeye” topluluk” olarak geçmiştir. Türkçede millet; din, dil, ahlâk ve

³³³ İsra Suresi, 17/81.

³³⁴ Yusuf Suresi, 12/37.

³³⁵ Tâberî, *Taberi tefsiri*, c. 5, s. 22.

³³⁶ Gezgin, s. 724.

sanat bakımından ortak olan, aynı kültür birikimine sahip topluluktur. Nitekim Ziya Gökalp milleti; dili dilime, dini dinime uyan diye tarif etmiştir.³³⁷ Bugün millet kelimesi “nation”(ulus) kelimesinin karşılığı olarak dilimize yerleşmiştir .Bu durumu ilk ifade eden de Ziya Gökalp’tir.³³⁸

Türkçede kullanılan millet kelimesinin Kur’an’daki yaklaşık olarak karşılığı “kavm” kavramıdır. Ve konumuz açısından bu ayetin önemi hem millet kavramının hem de anlam değişmesine uğrayarak dilimizde kazandığı anlamı karşılayan kavm kavramının aynı ayet içerisinde yer alması ve konuyu net bir şekilde ortaya çıkarmasıdır.Burada “kavm” kavramının kısaca semantik analizine yer vermek konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Kavm ; sözlüklerde kadınlar olmaksızın yalnızca erkeklerden oluşan topluluk olarak ifade edilmiştir.³³⁹ Mâturîdî ise kavm kelimesini topluluk olarak tefsîr etmiştir.³⁴⁰Bu konuda müfessirler kavm kelimesinin topluluk olduğu konusunda hemfikirdirler ayrı düştikleri konu bu topluluğun sadece erkekler mi yoksa kadınları da içine alan genel bir topluluğu mu ifade ettiğidir.³⁴¹ Bugün Türkçede kullanılan millet kavramının Kur’an’daki yaklaşık karşılığı kavm kavramıdır. Kan, neseb, vatan bağlarıyla birbirine bağlanan topluluğu ifade eder.³⁴²

Bu bilgilerden sonra Hz. Yusuf’un Allah’ı ve ahreti inkâr eden bir kavmin yani topluluğun, milletini yani dinini terk ettim dediği açık bir şekilde görülmektedir. Bu ayetten Hz. Yusuf’un daha önce onların dinine uyduğu anlamını çıkarmak isabetli olmaz. Nitekim Râzî’ye göre; terk etmek bir şeye bulaşmamaktan ibarettir. Terk etmiş olmak için illa daha önce o işin içinde bulunmak gerekmez. "Ben Allah’a inanmayan bir kavmin dinini terk ettim” derken mebd’ ilmine işaret varken; “- ki onlar ahreti inkâr edenin ta kendileridir” derken de meâd ilmine işaret edilmiştir. Kur’an’ı Kerim dikkatle

³³⁷ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Haz. Yalçın Toker) Bayrak Yayın Matbabcılık Kol. Şti., Toker Yayınları, İstanbul 1987, s. 27.

³³⁸ Bkz: Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul 1988.

³³⁹ Cevherî, c. 5, s. 2016, İbn Fâris, *Mekâyis*, c. 5, s. 43; İbn Manzûr, c. 12, s. 505; Zebidî, c. 9, s. 34.

³⁴⁰ Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkandi, *Te’vilatu’l Kur’ân*, Ensar Yayınları, İstanbul 2017, TSMK, Medine Bölümü, Yazma No: 180, Varak No: 649 b.

³⁴¹ Gezgin, s. 688, 693; Muhyiddîn, Derviş, *İrâbu’l Kur’ânı’l Kerîm ve Beyânuhû*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrut 1996, c. 9, s. 267.

³⁴² Halefullâh, Muhammed Ahmed, *Mefâhîmu Kur’âniyye*, Kuveyt 1984, s. 83; Gezgin, s. 701; Ateş, Süleyman, *Kur’ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul trz., s. 7.

değerlendirildiğinde Allah'ın kitaplar ve peygamberler göndermesinden maksadın insanlara tevhîdi, mebde' ve meâdı kabule yönlendirmek olduğu anlaşılacaktır.³⁴³

2.1.10. Yusuf Suresi 38

" وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ مَا كَانَ لَنَا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ذَلِكَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنَا وَعَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ "

“Atalarım İbrahim, İshak ve Yakub’un dinine uydum. Bizim Allah’a hiçbir şeyi ortak tutmamız olmaz. Bu, bize ve insanlara Alla’nın bir lutfudur. Fakat insanların çoğu şükretmezler.”

37. ayette, içinde bulunduğu kavmin (toplumun) dininin bâtil olduğunu ve terk ettiğini söylerken 38. Ayette millet kelimesi yine din anlamında kullanılmış ve bu defa İbrahim’in, İshak’ın, Yakub’un yolu, dini, inanç sistemi olarak ve şirk koşmamayı içine alan, tevhîdi ifade eden ve olumlanmış bir ifade olarak kullanılmıştır.

Atalarım İbrahim, İshak ve Yakub’un dinine uydum demekten murad, hiç değişmeyen tevhîd hususuna dikkat çekmektir.³⁴⁴ Yusuf (a. s.) bu ayette, inkârcıların ve Allah’a ortak koşanların milletinden (dininden) uzaklaştığını, kendisi gibi peygamber olan atalarının yolundan gittiğini, bu yoldan gidecek olan herkesin de doğru yol üzere olacağını ifade etmiştir. Fakat insanların çoğu bundan gafildir. Allah’ın lufu için O’na şükretmek gerekmektedir.³⁴⁵

2.1.11. Enam Suresi 161

" قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيمًا مِّلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ "

“De ki: Rabbim, beni doğru yola iletti. Dosdoğru dine, Allah’ı birleyen İbrahim’in dinine. O, ortak koşanlardan değildi.”³⁴⁶

³⁴³ Er-Razi, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 1.bsk., (I-XXIII), Matbaatü'l-Behiyyeti'l-Misriyye, Kahire tsz., c. 13, s. 235.

³⁴⁴ Er-Râzî, c. 13, s. 237.

³⁴⁵ Taberî, *Taberî Tefsîri*, c. 5, s. 22.

³⁴⁶ En'âm Suresi, 6/161.

Rabbimizin, Peygamberimizi ilettiği dosdoğru yol İslam dinidir. Bu sağlam bir dindir. Bâtılı terk edip hakka yönelen İbrahim'in dinidir. Ve İbrahim (a. s.) hiçbir zaman şirk içinde olmamıştır.³⁴⁷

Bu ayette "İbrahim'in milleti", "din"i tefsir etmektedir.³⁴⁸ İslam dininin hanif olan İbrahim'in milleti ile ilişkilendirilmesi onun tevhîd inancı olduğunun altının çizilmesi demektir.³⁴⁹ Çünkü İbrahim (a. s.) bâtıla saplanmış şirk batağındaki kavmine karşı mücadeleden asla çekinmedi, gerçeği görünce hakkı haykırmaktan geri durmadı, bu uğurda kınayanın kınamasına asla aldırış etmedi.³⁵⁰

2.1.12. Nahl Suresi 123

" ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ "

"Sonra da (ey Muhammed) sana: 'Hakka yönelen ve müşriklerden olmayan İbrahim'in dinine tabi ol' diye vahyettik."³⁵¹

Bu ayet de anlamın daha anlaşılır olması bakımından kendisinden önceki üç ayetle birlikte değerlendirilmelidir. Ayetler şu şekildedir;

" Şüphesiz İbrahim Allah'a itaat eden, hakka yönelen bir önderdi. Ve hiçbir zaman müşriklerden olmadı. Allah'ın nimetlerine şükredendi. Allah onu seçmiş ve doğru yola iletti. Ve biz ona İbrahim'e iyilik verdik. Şüphesiz ki o ahrette de Salihlerdendir."³⁵²

İbrahim (a. s.)'in daha önce değerlendirdiğimiz ayetlerde de ifade ettiğimiz üzere Allah tarafından takdir gören vasıfları bu ayette de ele alınmış ve bunun neticesinde de Allah'ın ona iyilik verdiği ifade edilmiştir. Bu iyiliğin ne olduğu ile ilgili Taberî; "Biz ona dünyada güzel bir hatıra ve dillerde dolaşan güzel bir öğüt verdik" yorumunu yaparken İbn Kesîr; "Biz İbrahime dünyada bir müminin temiz hayatını mükemmel bir şekilde yürütebileceği bütün dünya nimetlerini verdik" demek olduğunu söylemiştir.³⁵³

³⁴⁷ Taberî, c. 3, s. 594.

³⁴⁸ Gezgin, s. 724.

³⁴⁹ Taberî, c. 1, s. 558-566; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. 3, s. 157 vd.; Mâverdî, c. 1, s. 194 vd.; Râzî, c. 4, s. 63. vd.; Vâhidî Nisâbü'rî, c. 1, s. 200 vd.; Zeccâc, c. 4, s. 322 vd.; Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, Beyrut 1981, c. 1, s. 53 vd.; Damagânî, s. 271 vd.; İbn Atiyye, c. 2, s. 369 vd.; Semarkandî, c. 1, s. 154 vd.; Askerî, s. 181 vd.; Yazır, c. 1, s. 409.

³⁵⁰ En'âm Suresi, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83.

³⁵¹ Nahl Suresi, 16/123.

³⁵² Nahl Suresi, 16/120, 121, 122.

³⁵³ Taberî, c.5, s. 247.

Hız. İbrahim'in milletinden büyük sapmalar yaşamalarına rağmen Yahudiler, Hristiyanlar ve müşrikler onun kendilerinden olduğunu iddia etmişlerdi. Allah bir çok ayette Yahudileri, Hristiyanları ve müşrikleri tuttukları yolun bâtil olduğu hususunda eleştirmiş ve sahip çıktıkları İbrahim'in de üzerinde olduğu tevhid inancına, İslam dinine davet etmiştir. Bu ayetle Allah, şirk batağına saplanmış oldukları halde kendilerini İbrahim'in milletinden sayan müşriklere, Âl-i İmran Suresi 67.³⁵⁴ Ayetle de Yahudi ve Hristiyanlara, İbrahim'in onlardan olmadığı hususunda cevap vermiştir. Bu açıklamalardan sonra görüyoruz ki Allah Hz. Peygambere diğer bütün milletlerden uzaklaşıp İbrahim'in milletine tabi ol, ki onun yolu şirkten ve tüm bâtilardan uzak hak yol olan İslamdır, demektedir.³⁵⁵

2.1.13. Al-i İmran Suresi 95

" قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ "

*"De ki: Allah doğru söylemiştir. Öyle ise dosdoğru, Allah'ı birleyici olarak İbrahim'in dinine uyun. O müşriklerden değildi."*³⁵⁶

Ey Muhammed, de ki: "Allah, bildirdiği haberlerde doğru söylemiştir. O zaman sizler, Allah'ın seçtiği din üzere bulunduğunuz iddianızda doğru söyleyenlerden iseniz, insanlardan tarafından bozulmuş Yahudi ve Hristiyanlığa değil Halilullah olan İbrahim'in, hakka yönelen tevhid dinine tabi olun. İbrahim hiçbir zaman Yahudi, Hristiyan ve müşriklerden olmadı. Fakat o, tevhid dinine mensuptu, Müslümandı. İbadetleri ve kulluğu sadece Rabbine yapardı."³⁵⁷ Bu buyrukla İbrahim'in milletine uyulması emredilmektedir. "İbrahim'in milleti ki, üzerinde hiç şüphe olmayan Hak dindir. Hiçbir peygamberin daha mükemmelini, daha anlaşılır, daha tamâm olanını

³⁵⁴ "İbrahim, ne bir yahudi ve ne de bir hıristiyan idi; fakat o, hakka yönelen bir Müslüman idi."

³⁵⁵ Yazır, c.5, s. 268.

³⁵⁶ Âl-i İmran Suresi, 3/95.

³⁵⁷ Taberî, c. 2, s. 319; c. 1, s. 558-566; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. 3, s. 157 vd.; Mâverdî, c. 1, s. 194 vd.; Râzî, c. 4, s. 63. vd.; Vâhidî Nisâbûrî, c. 1, s. 200 vd.; Zeccâc, c. 4, s. 322 vd.; Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, Beyrut 1981, c. 1, s. 53 vd.; Damagânî, s. 271 vd.; İbn Atiyye, c. 2, s. 369 vd.; Semarkandî, c. 1, s. 154 vd.; Askerî, s. 181 vd.; Yazır, c. 1, s. 409.

getirmediği bir yoldur."³⁵⁸ Daha önce de söylediğimiz gibi “o müşriklerden değildi” diyerek Allah, müşriklerin bâtil iddialarını bir kez daha reddetmektedir.³⁵⁹

2.1.14. İbrahim Suresi 13

" وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِّنْ أَرْضِنَا أَوْ لَتَعُوْدُنَّ فِي مِلَّتِنَا فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ "

*“İnkâr edenler peygamberlerine dediler ki: 'ya sizi mutlaka yurdumuzdan çıkaracağız, ya da mutlaka dinimize döneceksiniz!' Rableri de onlara:' Zalimleri mutlaka helak edeceğiz', diye vahyetti.”*³⁶⁰

Milletinâ (bizim dinimize) ifadesi aynı kelime, aynı konu ve aynı anlamla Araf suresi 88. Ayette de geçmişti. Orada yaptığımız açıklamaların aynısını burada da söyleyebiliriz. Daha önceki kavimlerle, kendilerine gönderilen peygamberler arasında geçen mücadele anlatıldıktan sonra bu azgın kavimlerin kendilerini tevhid inancına davet eden Peygamberlerine karşı takındıkları zorbaca tutumları gözler önüne serilmiştir: "Sizi mutlaka topraklarımızdan kovacağız. Yahut da bizim dinimize (milletimize) gireceksiniz.". Bundan sonra Allah, Peygamberlerine yardım etmiş ve onlara şöyle vahyetmiştir: "Biz, sizin düşmanlarınız olan zalimleri mutlaka helak edeceğiz." Bunlar, "tevhid inancını kabul etmeyerek kendi kendilerine zulmetmişler; insanları hak dinden alıkoymaya çalışarak da başkalarına zulmetmişler, böylece helak olmayı hak etmişlerdir."³⁶¹

Görüldüğü gibi Millet kelimesi burada da din anlamında kullanılmış fakat inkârcıların dini yani bâtil din anlamında kullanılmıştır.

2.1.15. Kehf Suresi 20

" إِنَّهُمْ إِن يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُوا إِذًا أَبَدًا "

³⁵⁸ İbn Kesîr, c. 2, s. 197-200.

³⁵⁹ Kurtubî, c. 4, s. 279.

³⁶⁰ İbrahim suresi, c. 5, s. 175.

³⁶¹ Taberî, c.5, s. 105.

“Çünkü şehir halkı, sizi ellerine geçirirlerse muhakkak sizi taşıyarak öldürürler veya kendi dinlerine çevirirler ki o zaman siz dünyada da ahirette de asla kurtuluşa eremezsiniz.”

Ashab-ı Kehf kıssasının yer aldığı bu bölümde zalim ve kâfir, hükümdar ve topluma karşı imanlı birkaç genç yiğidin verdiği mücadele anlatılmaktadır. Konunun açığa kavuşturulması için surenin 14. ve 15. âyetlerini de birlikte değerlendirmeliyiz: “(oranın hükümdarı karşısında) ayağa kalkarak dediler ki: “Bizim Rabbimiz göklerin ve yerin Rabbidir. Biz, O’ndan başkasına ilâh deyip tapmayız. Yoksa saçma sapan konuşmuş oluruz.”³⁶²

Bu ayette görülüyor ki bu gençler, hak yol olan tevhîd inancına sahiptirler. Sonraki ayette ise kavimlerinin durumlarından haber vermekteler:

“Şu bizim kavmimiz, Allah’tan başka ilâh edindiler. Onların ilâh olduğuna dair açık bir delil getirselerdî ya! Allah’a karşı yalan uydurandan daha zalim kim olabilir?”³⁶³

Bu ayet de bize kavimlerinin yolunun bâtıl olduğunu açıkça göstermektedir. Bu zalim kavme karşı gençler Allah’ın rahmetini umarak mağaraya sığındılar ve bir mucize olarak burada senelerce uyutulduklar ta ki o kavim de hükümdar da ortadan kalkana kadar.

Uykudan uyandırıldıklarında, kısa bir süre uyduklarını sanmışlardır. İçlerinden bir sözcü alışveriş için şehre bir arkadaşlarını gönderirken dikkatli olmasını istemiş “Çünkü şehir halkı, sizi ellerine geçirirlerse muhakkak sizi taşıyarak³⁶⁴ öldürürler veya kendi dinlerine çevirirler ki o zaman siz dünyada da ahirette de asla kurtuluşa eremezsiniz.” diye uyarıda bulunmuştur.

Ayetlerin birbiri ile ilişkisinden anlıyoruz ki millet kavramı burada ashab-ı kehf’in içinde yaşadığı zalim ve kâfir kavmin bâtıl olan dinini ifade etmektedir.³⁶⁵

³⁶² Kehf Suresi, 18/14.

³⁶³ Kehf Suresi, 18/15.

³⁶⁴ Recm kelimesi taşlamak anlamında kullanılmıştır. Râzî, c. 14, s. 76 vd.; Sâbûnî, Ebû Muhammed Nuruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr, *Safvetu’t-Tefâsir I-VII*, (Çev. Sadrettin Gümüş-Nedim Yılmaz), Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, c. 3, s. 424 vd.

³⁶⁵ Râzî, c. 15, s. 142 vd.; Taberî, c. 5, s. 342; Mevdûdî, c. 3, s. 161-162; Yazır, c. 5, s. 349-350; Sâbûnî, c. 3, s. 425 vd.

2.2. HADİSLERDE MİLLET KAVRAMI

Hadislerde de millet kavramı ve türevleri çeşitli şekillerde geçmektedir. Konumuzun kapsamını ve konu bütünlüğünü korumak adına kısa kısa seçtiklerimizden bahsetmekle yetinmeyi planladık. Kur'an'da millet kavramı din, şeriat, haniflik bağlamındaki anlamını korurken, batıl din, ataların yolu, bir yanlış etrafında varlığını devam ettirmeye çalışan toplulukları da ifade etmektedir. Hadislerde geçen kavramları da bu bağlamda değerlendirmenin doğru olacağı kanaatini taşımaktayız.

2.2.1. Din Anlamında

er-Rağıb el-İsfahani din kavramı için "itaat; karşılık (ceza); şeriat"³⁶⁶ anlamlarını kullanmaktadır. "*Kureyş ve onlar gibi inanıp ibâdet edenler (dâne, dînehum) Müzdelife'de vakfe yaparlardı.*"³⁶⁷ Bu hadiste, dinlerine uygun hareket eden topluluklar ve onlar gibi ibâdet eden kimselerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Peygamber efendimiz buyuruyor ki "*Küfür tek millettir*"³⁶⁸ Bu hadiste de yine millet kavramının Kur'an'daki bağlamıyla uyumlu anlam sahasına sahip olduğu görülmektedir.

2.2.2. Fırka Anlamında

Fırka kavramı, lugatte "bir grup insan, diğer insanlardan ayrı müstakil bir cemâat, fikir ve inanç ayrılıklarından doğan gruplar manasınadır."³⁶⁹ "Beni İsrâil yetmişiki millete ayrıldı, ümmetim de yetmişüç millete ayrılacaktır, birinden başka hepsi cehennemdedir. O bir tane grup kimlerdir Ya Resulallah sorusunda da; Onlar benim ve ashabımın üzerinde gittiğimiz yolda gidenlerdir, buyurmuştur."³⁷⁰ Cehennemden kurtulacak denilen rivâyetlerin ortak vurgusu, "cemaat" "fırka" anlamında yani Müslümanların çoğunluğudur.

³⁶⁶ İsfehânî, s. 253 vd.

³⁶⁷ Buhârî, Tefsir Sûre 3, Bâb 35; Müslim, Hac 151.

³⁶⁸ Buhârî, Ferâiz 26; Ebû Davûd, Ferâiz 10; Said Havva, *el-Esas fi't-Tefsîr*, Çev.: Mehmet Akif Eryarsoy, İstanbul 1989, c. 1, s. 254.

³⁶⁹ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. 6, s. 45.

³⁷⁰ Tirmizî, İman, 18; Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1988, c. 1, s. 170; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Haydarâbâd, 1355, c. 10, s. 208; Akgül, s. 185.

2.2.3. Şeriat Anlamında

Eş-şeri'a(t), masdar ismi şere'a fiilinden türetilmiştir. Fiil, lügatlerde açıklamak, tavzih etmek, izhar etmek anlamlarına gelmektedir.³⁷¹ "Eş-şeri'a(t), suyu devamlı akan veya duran bir kaynağa (deniz, nehir, göl) doğru insan ve hayvanların edindiği su yolu, açık geniş yol demektir."³⁷²

" وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمَنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ "

*"Sana da (ey Muhammed) geçmiş kitaplara tasdik eden ve onları kollayıp koruyan Kitab (Kur'an)ı hak ile indirdik. Onların aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Onların arzu ve heveslerine uyararak, sana gelen haktan sapma. Biz, herbiriniz için bir şeriat ve yol belirledik. Eğer Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı, fakat size verdiklerinde sizi denemek istedi. Öyleyse iyiliklere koşun. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O, ihtilafa düştüğünüz şeyleri size haber verir."*³⁷³

Konu ile ilgili âyetin açıklamasında İbn Abbas şöyle demektedir: "Sizden her Nebi için ayrı bir şeriat açıkladık." İbn Abbas, âyetin devamındaki "Eğer Allah istese idi, sizi tek bir ümmet yapardı" ifadesini de: "Eğer Allah istese idi sizi bir tek şeriat üzere kılardı" diye yorumluyor.³⁷⁴ İlk tefsir sahiplerinden Abdürrezzak (ö. 221) ise aynı âyetin tefsirinde "din tektir, şeriatlar ise muhtelifdir" demektedir.³⁷⁵ "Tahanevî de 'şeriat' ve 'millet'in nebilere ve ümmete izafe edilmesine karşılık, 'din'in Kur'an'da Allah'a nisbet edildiğini"³⁷⁶ söylemektedir.

"Hadisçilere gelecek olursak, dokuz önemli hadis mecmuasında (kütüb-i tis'a) sadece şeri'a(t) ve çoğulu şerâ'i' halinde toplam sekiz defa geçmektedir.³⁷⁷ Bunların bir tanesi tekil halde,³⁷⁸ diğerleri de çoğul halde kullanılmaktadır. Çoğul halde kullanılanların iki tanesi 'iman'a izafe edilirken (örneğin, Nesâî'nin bir bab başlığı kitabı'l-îman ve şerâ'i'uhû = "iman ve rükünleri, hükümleri kitabı" şeklindedir), diğer

³⁷¹ İbn Manzûr, c. 8, s. 176.

³⁷² İbn Manzûr, c. 8, s. 175.

³⁷³ Mâide, 5/48.

³⁷⁴ Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub, *Tenvîru'l-Mikbâs*, Beyrut trz., s. 18 vd.

³⁷⁵ Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, Beyrut 1991, c. 1, s. 187.

³⁷⁶ Tahanevî, Keşşaf, s. 759; Güler, s. 68.

³⁷⁷ Wensinck, el-Mu'cem, c. 3, s. 101.

³⁷⁸ Ahmed İbn Hanbel, c. 3, s. 439.

beş kullanımda kelime İslam'a izafe edilmiştir (şerâ'i'u'l-islam = İslam'ın hükümleri, emirler-nehiyeler)."³⁷⁹

2.2.4. Kavm Anlamında

Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce zikredilen rivayetinde Vâsile b. el-Eskâ radiyallahu anh: "Ya Rasûlullah, kişinin soyunu-sopunu (kavmini/milletini) sevmesi kavmiyetçilik (asabiyye) sayılır mı? diye sormuş, Hz. Peygamber de: '*Hayır, kişinin kavmine zulümde yardımcı olması kavmiyetçiliktir*' cevabını vermiştir."³⁸⁰ Demek oluyor ki, bir Müslüman'ın, yakınlarını, akrabalarını, mensup olduğu milleti sevmesi değil, onlara haksızlıklarında ve hata üzere olduklarında ortak ve yardımcı olması kavmiyetçiliktir.

Ebû Davud'un rivayet ettiği bir hadis-i şerifte de Hz. Peygamber bu kavmiyetçiliği şöyle bir benzetme ile gözler önüne sermiştir: "*Zulüm ve haksızlıkta kavmine yardıma kalkışan kişi, kuyuya düşmüş deveyi kuyruğundan tutup çıkarmaya çalışan gibidir.*"³⁸¹ Bu meseleye Kur'an'ın yaklaşımı da aynı paraleldedir;

Bir âyette, "*Allah'a ve ahiret gününe inanan bir milletin, -babaları, oğulları, kardeşleri veya akrabaları da olsa- Allah'a ve Peygamberine karşı çıkanlara sevgi beslediklerini görmezsin.*"³⁸² başka bir âyette ise; "*Ey iman edenler, öz nefsiniz, anne-babanız ve yakınlarınız aleyhine de olsa, Allah için şahit olarak adaleti gözetin. İster zengin ister fakir olsunlar, Allah onlara sizlerden daha yakındır. Artık siz haktan yüz çevirerek hislerinize uymayın.*"³⁸³

Bu hadsiler ve âyetlerden sonra şu rahatlıkla söylenebilir ki; "herhangi bir Müslümanın mensup olduğu milleti sevmesi yasak değil, kavminin haksızlığına arka çıkması, haksız olmasına rağmen (sadece kendi milleti olduğu için) savunması kavmiyetçiliktir ve yasaktır."³⁸⁴

³⁷⁹ Güler, 68 vd.

³⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c. 4, s. 107,160; İbn Mâce, Fiten 7.

³⁸¹ Ebû Davûd, Edeb 112; Tirmîzî, Fiten 68

³⁸² Mücâdele, 58/22.

³⁸³ Nisa, 4/135.

³⁸⁴ Çakan, s. 11 vd.

2.2.45. Hanif Anlamında

Hadis külliyyatında da din kavramının muhtevasını belirleyen malzeme bulunmaktadır. Bir hadiste, “Allah indinde dinin aslı hanîflik ve İslâm'dır” denilmektedir.³⁸⁵ “İslâm, insan tabiatına ve fitrata en uygun dindir. İslâm'ın özü, Allah'a tam teslim olmayı ve sadece O'na kul olmayı ifade eden “hanîflik”tir. Nitekim Yüce Allah, “(Habibim) sen yüzünü bir hanîf olarak (dini sadece Allah'a has kılarak) dine, Allah'ın o fitratına çevir ki O, insanları bunun üzerine yaratmıştır...”³⁸⁶ buyurmuş, Resûlullah (sav) da bir hadisinde Allah'ın bütün insanları hanîf olarak yarattığını söylemiştir.³⁸⁷ Bir başka hadiste Allah'ın en sevdiği din olarak ifade edilen³⁸⁸ “hanîflik”, Kur'an'da, “Millele İbrâhîme hanîfen”³⁸⁹ ifadesiyle İbrâhim Peygamber'e izafe edilmiştir. Son peygamber Hz. Muhammed Mustafa (sav) peygamberlik geleneği içinde kendisini, bir binanın eksik kalmış son tuğlasına benzetmiştir.³⁹⁰ Bütün peygamberler Allah'tan aldıkları ve özde aynı olan dini/İslâm'ı tebliğ etmişler ve risâlet Hz. Peygamber'le (sav) son bulmuştur.”³⁹¹

³⁸⁵ Tirmizî, “Menâkıb”, 32.

³⁸⁶ Rûm, 30/30.

³⁸⁷ Müslim, Cennet, 63.

³⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, c. 1, s. 236.

³⁸⁹ Bakara, 2/135.

³⁹⁰ Buhârî, Menâkıb, 18.

³⁹¹ Mehmet Görmez vd., *Hadislerle İslam*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013, c. 1, s. 48 vd.

SONUÇ

Kur'ân'ı anlamaya dönük uygulanan ve bilimsel temellere dayanan semantik metot çerçevesinde hazırlanmış olan “Kur'an'da Millet Kavramının Semantik Analizi” adlı tezimizde elde ettiğimiz sonuçları şöyle ifade etmemiz mümkündür:

Birinci bölümde millet kavramının lugat ve ıstılahi anlamları verildi semantik analizi yapıldı ve yapılan çalışmanın sonucuna göre; bir dine, millete uyarak bir araya gelen, toplanan insanlara topluluk anlamında kavim, cemaat, ümmet, ehl-i millet, sahib-i millet denilir. İslam literatüründe ise din ve şariat anlamlarını dile getirmek için millet kavramı kullanılmaktadır. İslam literatüründeki anlam sahasını Kur'an belirlemiş ve din kelimesinin yerine bu kavramı yer yer kullanmıştır. Cahiliye şiirlerinde, muhadramun döneminde ve Kur'ân da kavram din, şariat, yol anlamında kullanıldığı kadim sözlüklerden ve en eski tefsirlerden çıkardığımız sonuç olmuştur.

İkinci bölümde ise millet kavramının Kur'an'da geçtiği yerlerin tahlili ve hadislerde kavramın geçtiği yerler sonucunda; Kur'an'da on beş yerde geçen bu kavram sekiz yerde Hz. İbrahim'e izafe edilerek hak din ve doğru yol anlamında, diğer altıyerde ise hak dinin karşıtı olarak batıl yol, ataların yolu ve üzerinde yürünmesi gereken yolun karşıtı anlamında kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Son yerde ise millet-i ahire tamlaması ile herhangi bir din veya herhangi bir şariat manasında kullanılmıştır.

Günümüzde millet kavramının anlam sahasının bağlamından tamamen uzaklaştırıldığı ve aynı kökenden gelen insan topluluğu, ırk, din, dil, kültür, coğrafya vb. ortak paydada buluşan insan toplulukları anlamında kullanıldığı müşahede edilmiştir. Kur'an da ise; millet bir topluluğun etrafında toplandığı ilkeler bütünü ifade ederken, bugün o topluluğun kendisini ifade etmesi için kullanılır hale gelmiştir. Bu çalışma ile "millet" kavramının geçtiği bütün yerlerde kanaatimizce ırk, ulus veya belli bir ortak paydada bir araya gelen insan topluluğu ile bir bağlantısının bulunmadığı sonucuna varılmıştır.

Kur'anda millet kavramı din, şariat, üzerinde yürünmesi gereken yol ve bunun tam karşıtı olarak batıl yol anlamında kullanılmışken, millet kavramının dilimizde kazandığı anlamın karşılığı ise Kur'an'da; kavim, ümmet, ehl, âl, ashab, aşiret kavramları ile ifade edilmiştir. Millet kavramının Kur'andaki kullanımının karşıtlarının da küfür, şirk, zulüm

ve ataların yolu olduğu tespit edilmiştir. Hadislerde de kavram Kur'ândaki kullanımıyla aynı yönde olduğu gözlemlenmiştir.

KAYNAKÇA

Abdurrezzâk, *Tefsîru Abdurrezzâk*, Beyrut 1991.

Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1988.

Ahfeş, Said b. Mes'ad el-Belhî, *Meâni'l-Kur'ân*, (Thk. Abdülemîr Muhammed Emen el-Verd), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Akseki, A. Hamdi, *İslam; Fitrî, Tabîî ve Umumî Bir Dindir (İslam)*, İstanbul 1943.

Âlûsî, Mahmud Şükrü, *Bulûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, trs. c.2, s 200, 201.

Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Sâlim, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, (Thk. Seyyid Cemili), Beyrut 1983.

Atalay, Orhan, Kur'an'da Sosyal Grup İfade eden Kavramlar, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 2001, (16).

Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul trz.

Bayraktutan, Osman, *Semantik Analiz Yöntemi Açısından Kur'ân'da Tahrif Kelimesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2011.

Beydâvî, Kâdî Nâsırüddîn Ebü'l-Hayr Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl I-II*, İstanbul 1314.

Bilgiseven, Amiran Kurtkan, "Milliyetçilik ve İslamiyet", *İslamiyet, Millet gerçeği ve Laiklik*, Aydınlar Ocağı Yayını, Açık Oturumlar Dizisi, 6-14, İstanbul 1994.

Bilmen, Ömer Nasuhî, *Muvazzah İlm-i Kelam*, İstanbul 1939.

Bilmen, Ömer Nasuhî, *Büyük Tefsir Tarihi I-II*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973.

Bilmen, Ömer Nasuhî, *Tefsîr Tarihi: Usûl-i Tefsîr veya Mukaddime-i İlm-i Tefsîr*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1955.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâîl, *el-Câmi'us-Sahîh I-VIII*, İstanbul 1992.

Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Ankara 1988.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl, *es-Sihah Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye I-VII*, (Thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Mısır 1379.

Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf, *el-Burhan fî Usûlil-Fıkh I-II*, (Thk. Abdulazim Mahhud ed-Dîb), Dâru'l-Vefa Yayınları, y.y. 1999.

Çalışkan, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'de Din Kavramı*, Ankara 1998.

Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân'ı Kerîm Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.

Durmuş, Zülfikar, Kur'an-ı Kerim'de Sosyal Gruplar, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 3, Sayı: 3, 2003, (ss. 17-46).

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as, *Sünenü Ebû Dâvûd I-II*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

el-Askerî, Ebu Hilal, *Cemheretu'l-Emsâl*, Beyrut 1988.

El-Behîy, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'âni Kavramlar*, (çev. Ali Turgut), İstanbul 1988.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl, *es-Sihah Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye I-VII*, (Thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Mısır 1379.

el-Ferahidî, el-Halil b. Ahmed (100-150), *Kitabu'l Ayn* (tah: Mehdi el-Mahzumî ve İbrahim es-Samirâî), Beyrut 1988.

el-Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kamûsu'l-Muhît I-IV*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1987.

Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, haz.: Rıdvanoglu, Erhan Yayınları, İstanbul, tsz.

Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, (Çev: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İstanbul 1996.

ez-Zebidî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tercîd-i Sarih Tercemesi*, (Çev. Ahmed Naim), Ankara 1987.

Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub, *Tenvîru'l-Mikbâs*, Beyrut trz., s. 18 vd.

Hamîdullah, Muhammed, Yaşaroğlu, Macit, *Kur'an Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Gezgin, Ali Galip, Tefsîrde Semantik Metod, 3. Baskı, Rağbet yayınları, İstanbul 2018.

Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, (Haz. Yalçın Toker) Bayrak Yayın Matbabcılık Kol. Şti., Toker Yayınları, İstanbul 1987.

Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul 1988.

Görmez, Mehmet, vd., *Hadislerle İslam*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.

Güleçyüz, Kâzım, *Şerî'at ve Demokrasi*, İstanbul 1995.

Güler, İlhami, Din, İslam ve Şeriat: Aynilikler, Farklılıklar ve Tarihi Dönüşümler, *İslamiyat*, c. 1 sayı 4, (1998), (ss. 53-76).

Halefullâh, Muhammed Ahmed, *Mefâhîmu Kur'âniyye*, Kuveyt 1984.

Hallâf, Abdulvehhâb, *İlmu Usûli'l Fikh*, İstanbul 1984.

Havva, Said, *el-Esas fi't-Tefsîr*, Çev.: Mehmet Akif Eryarsoy, İstanbul 1989.

Işık, Emin, Dinin Kaynağı, *Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi*, Şubat 1972.

İbn Atıyye, Abdülhak b. Ebûbekir b. Abdulmelik, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz I-XVI*, (Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Darü'l-Kütübil-İlmiyye, Beyrut 2001.

İbn Hişam, Ebu Muhammed el Melik bin Hişam el-Meafiri, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, (tah.M Abdu'l Kutub, M. Ed-Dalibalta), 3. Baskı, Beyrut 1995.

İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdu'l-Hâfız Şelebî, *Turâsu'l-İslâmî*, trs.

İbn İshak, *Siretu'n İbn İshak*, (tah. M. Hamîdullah), Konya 1981.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1993.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Thk. Muhammed İbrahim Bennâ vd.), Dâru Kahraman, İstanbul 1984.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, (Thk. M. Fuâd Abdülbâkî), İstanbul 1992.

- İbn Manzûr**, Muhammed b. Mukrem, *Lisânü'l-Arab I-XV*, Beyrut 1374.
- İkbal**, Muhammed, *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu* (çev. Ahmed Asrar), İstanbul 1984.
- İzmirli**, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, Ankara 1981.
- İzzetbegoviç**, Aliya Ali, *İslam Between East and West*, USA 1984.
- el-İsfehânî**, er-Râğıb, *el-Müfredât fi Ğaribi'l Kur'an*, (Thk. Muhammed Halîl Aytânî) Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 2001.
- Kelbî**, Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib, *Kitâbu'l-Asnâm*, thk. Ahmed Zeki Bâşâ, Kahire, 2009.
- Kurtubî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut 1996.
- Kurtûbî**, İmam Ebû Abdillâh, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, Buruç Yayınları, İstanbul 2005.
- Kutup**, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, Çev.: M. Emin Saraç- İ. Hakkı Şengüler-Bekir Karlığa, Hikmet Yayınevi, ts.
- Kutup**, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, Cidde 1986.
- Mansurîzâde**, Saîd, *Şerî'at ve Kanun 1 ve 2, Dâru'l-Fünûn Huk. Fak. Mecmuası*, Sene 2, sayı ; 6-8, 1917.
- Mâturîdî**, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkindi, *Te'vîlatu'l Kur'an*, Ensar Yayınları, İstanbul 2017.
- Mevdûdî**, Ebu'l-A'la, *Tefhîmü'l-Kur'an*, (Çev: Muhammed Han Kayani ve diğerleri), İstanbul 1991.
- Muhaysin**, Muhammed Sâlim, *Fî Rihâbi'l Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Kahire 1980.
- Muhyiddîn**, Derviş, *İ'râbu'l Kur'âni'l Kerîm ve Beyânuhû*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk- Beyrut 1996.
- Muslim**, b. el-Haccâc, Ebü'l Hüseyin el-Kureysî en-Nisâbûrî, *Kitabu't-Temyiz*, Vezaretü'l-Maârif, Riyad 1982.

Muslim, b. el-Haccâc, Ebü'l Hüseyin el-Kureyşî en-Nisâbü'rî, *Sahîhu'l-Müslim I-V*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Özcan, Hanifi, *Etimolojik Açıdan İman*, İstanbul 1992.

Paret, Rudi, *Kur'ân Üzerine Makaleler*, (Der. ve Çev: Ömer Özsoy), Ankara 1995.

Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'ân ve Medeniyet*, İstanbul 1996.

er-Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Ğayb, 1.bsk.*, (I-XXIII), Matbaatü'l-Behiyyeti'l-Mısriyye, Kahire tsz.

er-Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh*, (Thk. T. Cabir Feyyad Ulvani), Risale Yayınları, Beyrut 1992.

Sâbü'nî, Ebü Muhammed Nuruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr, *Safvetu't-Tefâsir I-VII*, (Çev. Sadrettin Gümüş-Nedim Yılmaz), Ensar Neşriyat, İstanbul 2012.

Sâlim, Abdulaziz es-Seyyid, *Târîhu'l Arab fî Âsri'l-Cahiliyye*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, trs.

Sîbeveyh, Ebü Bişr Amr b. Osman, *Kitâbü Sîbeveyh I-II*, Bulak 1316.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, (I-II), (Thk. Abdülvehhab Abdüllatîf), Beyrut 1979.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (I-II), Dâru İbn Kesir, Beyrut 1993.

eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, (Şerh ve Thk. Abdurrahman Umayrâ), Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1989.

Şahinalp, Mehmet Vehbi, Vasat Ümmet Örneği, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 19, Sayı : 31, Şanlıurfa 2014, (ss.182-224).

Şevkanî, Muhammed b. Ali b.Muhammed, *Fethu'l Kadîr*, Mısır 1964.

Taberî, Ebü Ali Fazl b. Hasan, *Mecmâ'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân 1-6*, Dârü'l-mâ'rife, Beyrut 1986.

Taberî, Ebü Câfer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an I-XXX*, 3. bsk., Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1968.

Takıyyu'd-Din, Süleyman b. Benîn b. Halef b. Avd, İttifaku'l-Mebânî ve İftiraku'l-Meânî, Daru Ammar, et-Tab'atu'l-Ûlâ, Ürdün 1985.

Tirmizî, Muhammed b. Îsâ, *Sünenü Tirmizî I-V*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1960.

Zebîdî, Zeynu'd-Dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Letîf, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi I-XII*, (Çev. Ahmed Nâim-K. Mîras), Ankara 1961.

Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Serrî, *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuh I-V*, (Nşr. Abdülcelil Abduh Şelebî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1988.

Zemahşeri, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *Esâsü'l-Belâğa*, Daru's-Sadr, Beyrut 1979.

Zemahşeri, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâkiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve Uyûnî'l fî Vucûhi't-Te'vîl I-IV*, Dâru İhya't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1997.

ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an I-IV*, (Thk. Ebû'l-Fadl ed-Dimyâti), Dâru'l-Hadis, Kahire 2006.